

LITERATURA

- PETR, J. (vědecký redaktor): Mluvnice češtiny 1 (MČ 1), Academia, Praha, 1987.
- KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. (editoři): Příruční mluvnice češtiny, NLN, 1995. Oddíl Slovtvorba s. 109-226.
- ČECHOVÁ, M. a kol.: Čeština - řeč a jazyk, ISV, Praha, 1996. Oddíl III Pojmenování a slovo, s. 42-223. (kap. 4. Tvoření slov).
- HAVRÁNEK, B., JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice, SPN, Praha, 1981. Oddíl III. TVAROSLOVÍ, s. 87-321. (kap. týkající se slovtvorby).
- DOKULIL, M: Tvoření slov v češtině 1. Praha: Academia, 1962.
- DANEŠ, F.: Tvoření slov v češtině. 2, Odvozování podstatných jmen / zpracoval kolektiv autorů pracovníků Ústavu pro jazyk český ČSAV za redakce Fr. Daneše, M. Dokulila, J. Kuchaře. Praha : Academia, 1967.
- ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov, Praha : SPN, 1971.
- BOZDĚCHOVÁ, I.: Tvoření slov skládáním. Praha : ISV nakladatelství, 1997.
- KARLÍK, P., NEKULA, M., PLESKALOVÁ, J.: Encyklopedický slovník češtiny, PRAHA : NLN, 2002.
- Štícha, F.: Kapitoly z tvoření slov. In Štícha, F. (ed.): Kapitoly z české gramatiky, Praha : Academia, 2011, (s. 17 – 410).
- RUSÍNOVÁ, Z.: Tvoření slov v současné češtině, Brno 1980.
- ČERMÁK, F.: Syntagmatika a paradigmatica českého slova II. (Morfologie a tvoření slov), UK , PRAHA, 1990.
- HUBÁČEK, J.: Tvoření slov v češtině. Ostrava : Ostravská univerzita, 1996.
- HAUSER, P.: Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov. Brno : Masarykova univerzita v Brně, 2003.
- MALIŠ, O., MACHOVÁ, S.: Současný český jazyk. Nauka o tvoření slov. Lexikografie. Praha : Karolinum, 1992.
- DEJMEK, B.: Tvoření a stavba slov : pro studenty bohemisty a učitele českého jazyka s cvičeními. Olomouc : Nakladatelství Olomouc, 2002.
- JODASOVÁ, H., KROBOTOVÁ, M.: Lexikologie a tvoření slov : cvičení z českého jazyka. Olomouc : Univerzita Palackého, 2002.
- UHER, F., KNESELOVÁ, H.: Nauka o tvoření slov : tematické okruhy a cvičení. Brno : Masarykova univerzita, 1999.

ZÁKLADNÍ POJMY – NÁVAZNOST NA DISCIPLÍNU MORFOLOGIE

Morfologie – morfematika

Morf – morfém – alomorf

Morfém = nejmenší jednotka nesoucí význam – abstraktní jednotka, jejíž realizací je morf

Alomorf = poziční varianta morfu

varianta – dubleta

Segmentace

Kořen – kmen – koncovka

Kmen = kořen + kmenotvorná přípona

Derivační kmen – odvozené slovo se stává základem pro slovo nově odvozované, např. uč-it → uč-i-tel, uč-i-tel-ka

Kmenotvorná přípona

Morfematický šev

ALOMORFY

- **píš**-0-u ALE i **píš**-í-c-í
- **píš**-0-0
- **ps**-a-l ALE i **ps**-a-n-í, **ps**-a-n-ec-0
- do-**pis**-ova-t ALE i do-**pis**-0, pro-**pis**-k-a
- **vys**(-)**ok**-ý ALE i z **vys**(-)**ok**-a – problém je v tom, že -ok-, -oc-, -k-, nijak nerozšiřuje význam, nese význam – část definice alomorfu
- **vys**(-)**oc**-e
- (nej)-**vyš**(-)**0**-š-í
- (nej)-**vyš**(-)**0**-e ALE i **vyš**(-)**k**-a, **vyš**(-)**0**-e

MORFOLOGIE (ČÁST GRAMATIKY)

Předmět studia : všechny typy morfémů z hlediska jejich formy a funkce

nauka o SD a GK (sémantická m.)

Nauka o flexi (formální m.)

Nauka o tvoření slov (m. v širším slova smyslu) - - vznik nových pojmenování (kombinatorika slovotvorných základů a různých typů afixů – derivace/kompozice)

MORFÉM(AT)IKA/MORFOTAKTIKA/

Morfém(at)ika se zabývá lineární analýzou slova na morfémy

Morfotaktika sleduje kombinatoriku, lineární uspořádání a distribuci morfémů především v rámci slovotvorby

MORFOSYNTAX/MORFONOLOGIE/FONOTAKTIKA

Fungování formálních morfologických příznaků na rovině syntaxe studuje morfosyntax.

Morfologie sleduje fonémické složení morfů.

Fonotaktika se zabývá kombinatorikou fonémů při tvoření slabičných vzorců.

MORFEMATICKÁ ANALÝZA (MA)

MA - rozčlenění slova (slovního tvaru) na jednotlivé

morfémy

Princip opakovatelnosti je základní princip uplatňovaný

při MA.

(vod)-a	(vod)-i-t
vod-ník	vod-ič
vod-ík	od-vod

Na základě tohoto principu lze vydělit kořenový morfém v případě, že jsou k němu připojeny morfémy (afixy), které se opakují v jiných odvozených sloves (*mal-ina, ostruž-ina, jeřab-ina, ...*)

TYPY MORFŮ

Kořen

Kmen (derivační kmen)

Kmenotvorná přípona

Slovotvorná přípona

Koncovka

KOŘEN

Kořen (kořenový morf) – kategorie stanovitelná z diachronního hlediska, je společný nejen všem morfologickým formám slova (např. všem pádovým podobám), ale i slovům od něho odvozaným.

-uč- (-í-m, -í-š-, -í-0, -í-me, -í-te, -ej-í, -i-l, -e-n, -i-t)

do-, na-, vy-, po-, za-, od-uč-i-t, -ova-t, ...

uč-i-tel, -i-tel-k-a, ed-ník, -nic-e, -ebn-a, -ebnic-e, ...

KMEN (DERIVAČNÍ KMEN)

- **kmen** vzniká rozšířením kořene o
- kmenotvorný/é morfém/y (*uč-i-tel-stv-*)
- **jednoduchý kmen** (*uč-i-tel-*)
- **vícetupňový kmen** (*uč-i-tel-stv-*)
- **kmen odvozovací** (od něhož se tvoří dál)
- **kmen odvozený**

KMENOTVORNÁ PŘÍPONA

ze synchronního hlediska segment rozšiřující tvarotvorný základ

kmenotvorná přípona + tvarotvorná koncovka = tvarotvorný formant

tvar slova uč-í-m kuř-et-em

kmenotvorná přípona -í- -et-

tvarotvorná koncovka -m -em

tvarotvorný formant -ím -et-em

SLOVOTVORNÝ ZÁKLAD/FORMANT

Kmen (jednotlivé typy) se, sledujeme-li slovotvorný proces, považuje za slovotvorný základ. K němu se připojuje slovotvorný formant. Část základového slova se kombinuje se slovotvorným formantem.

slovotvorný základ: učí- učitel

slovotvorný formant -tel- -k

Slovotvorný základ + slovotvorný formant =

tvarotvorný základ: učitel- učitelk-

tvarotvorný formant -0 -a

Tvarotvorný základ – základ pro tvoření tvarů, po odtržení tvarotvorné koncovky.

KONCOVKA (TVAROTVORNÝ MORFÉM)

Většinou poslední morfém

U ohebných slov – morfologická charakteristika (přiřazuje v kombinaci s kmenem k flektivnímu typu - vzoru)

U neohebných slov slovnědruhová charakteristika

AFIX

typ morfu plní různé funkce (slovotvorné, tvarotvorné)

připojuje se ke kořenovému morfu nebo ke kmeni.

podle postavení vůči kořenovému morfu nebo kmeni rozlišujeme jednotlivé typy afixů (prefix, sufix, postfix, infix, interfix, cirkumfix).

INFIX/INTERFIX/CIRKUMFIX

Infix – uvnitř morfu (semitohamitské jazyky, latina č. např. čuchat/čmuchar)

Interfix – mezi morfy (spojovací vydělitelný *mal-il-in-k-ý*)

Cirkumfix - kombinace několika afixů s pevným významem nebo funkcí, většinou názvy míst vzniklé z předložky a substantiva, které se přiřadí ke vzoru stavení, z předložky se stane sufix, např. *na dráze* → *ná-draž-í*, *za mořem* → *zá-moř-í*, *na městě* → *ná-měst-í*.

MORFEMATICKÝ ŠEV A MORFEMATICKÝ UZEL

Morfémový (morfematický) šev – hranice morfémů (hlásková alternace / fúze - splývání hlásek, zjednodušování souhláskových skupin, překrývání hlásek)

Morfémový uzel (mluvčí pociťuje existenci původního morfému, který není realizován)

PERINTEGRACE (PŘEROZDĚLENÍ)

V důsledku oslabení povědomí o segmentaci dochází vlivem **oslabení původní** slovtvorné motivace a s ní související segmentace k sekundárnímu rozložení morfémů ve slově.

SUFIXY: -ík (-lík/-ník) / -ovník/

(*used-l-ík*, *děl-n-ík*, *prac-ov-n-ík*)

-ko/ -átko (*kuř(át)-k-o*, *hol-át-k-o*)

PREFIXY: (hist.) (pův. *ob-vázat* dalo *o-vázat* a druhotně vzniklo synonymní nové *ob-vázat*)

SPOLUFORMANT

Spoluformantem při derivaci od sloves bývá kmenotvorná přípona. Vyber slova utvořená, která jsou odvozena od základu rozšířeného o kmenotvornou příponu.

Spoluformantem při derivaci bývají hláskové alternace. Vyber slova utvořená, která jsou odvozena tak, že při derivaci dochází k hláskové alternaci.

? SPOLUFORMANT **KP**

lakýrna	automechanik	vedoucí
motorka	vrátný	řidič
průvodčí	dělník	hukot
řev	spojka	vrtačka
šroubovák	skluz	lepidlo
brzdový	nemrzoucí	rozhašený
řadicí	vysloužilý	snesitelný

? SPOLUFORMANT **HA**

soutěžící	utkání	lukostřelba
zásah	zkouška	beznaděj
výhra	rozkaz	tlukot
pálka	snažení	hřiště
plovárna	výstup	branka
stanoviště	píšťalka	začátek
šlapátko	míček	měřítka

SLOVOTVORBA

Slovtvorba je jazykovědná disciplína na pomezí - lexikologie a formální morfologie Kromě toho má vztah i k dalším disciplínám (syntax a sémantika). Zkoumá v podstatě tvoření nových pojmenování pomocí morfologických tvaroslovných prostředků. Zabývá se procesem tvoření slov na základě slov již existujících z hlediska způsobů a postupů (**hledisko genetické**), jednak formou, významem a fungováním výsledků těchto procesů (**hledisko funkční**).

Hledisko genetické - od již existujících slov lze tvořit slova nová. **Funkční hledisko** - nově vzniklá slova mají jistou formu (složena z ruz. morfů) jsou nositeli nového významu (odvoditelného z významu slov základových a přísl. kombinace s formantem) a plní jisté funkce (pojmenovávají novou skutečnost).

Problematika tvoření slov souvisí s **pravidelností a povahou formálních postupů** s oblastí morfologie, morfonologie a syntaxe a s **povahou významových proměn** a jejich využití s obory lexikologie, sémantiky (sémaziologie) a pragmatiky.

Formální morfologie - morfologie v užším slova smyslu – sémantická morfologie (nauka o SD a GK) a formální morfologie (nauka o flexi). Představuje kombinaci tvarotvorný základ + formant:

škol-a, -y, -e, -u, -ou, ...

školník-0, -a, -u, -ovi, -em, ...

Slovotvorba – kombinace různých typů morfů. Představuje kombinaci slovotvorný základ + formant:

škol-ník-0,...

škol-k-a, ...

Vztah k lexikologii – lexikologie se zabývá obohacováním SZ, slovotvorba rozšiřováním SZ jistým způsobem, a sice vytvářením nových pojmenování kombinací morfů. Od vztahu k lexikologii (zkoumá lexikum – SZ) – se odvíjí **vztah k lexikální onomaziologii** (vědě o pojmenování sledující proces od obsahu – významu k formě – výrazu) a **lexikální sémaziologii** (metodicky postupuje opačně od formy k obsahu). Součástí onomaziologie je tvoření slov. S lexikologií souvisí tak, že nově utvořená slova pojmenovávají nové skutečnosti. Slovotvorba zkoumá obohacování slovní zásoby gramaticky, lexikologie negramaticky. Nová slova tvoříme podle existujících modelů.

OBOHACOVÁNÍ SLOVNÍ ZÁSOBY

- **gramaticky** – slovotvorně
- **negramaticky** – víceslovná pojmenování
- **přenos významů** - metafora – přenos významu na základě vnější podobnosti, metonymie – přenos významu na základě vnitřní podobnosti, synekdocha – část za celek/celek za část
- **přejímky z jiných jazyků**

ONOMAZIOLOGIE/SÉMAZIOLOGIE

Sémantika

zkoumá významovou stránku všech jazykových jednotek (nesoucích význam, ne fonémů)

Lexikální onomaziologie

(od významu k formě)

„letadlo“ schopné startovat svisle – vrtulník/helikoptéra

Lexikální sémaziologie

(od formy k významu)

významem slova vrtulník popř. jeho synonyma helikoptéra je „letadlo“ schopné startovat svisle

POJEM A POJMENOVÁNÍ

Pojmenováváme segmenty našeho vědomí - prvky reality. Odrazy prvků reality ve vědomí na zákl. předchozí zkušenosti a abstrakce - **pojmy**. Pojmu odpovídá v jaz. rovině **pojmenování** (slovo- domácí, přejaté, sousloví, věta.)

POJMENOVÁNÍ

V procesu pojmenování dochází k **přiřazení jazykové formy určitému obsahu** (pojmenovací akt), v důsledku čehož vzniká nová **pojmenovací jednotka**. V rámci promluvy dochází k **pojmenovacímu aktu** (buď pojmenovací jednotku tvoříme, nebo ji vybíráme z inventáře dostupných jednotek). V rámci světa fungují pojmy, v rámci jazyka pak pojmenování.

STRUKTURA POJMU

Struktura pojmu je vždy dvojčlenná: pojmová báze a příznak. **Pojmová báze** - pojmová třída jevu, které pojmenováváme. **Příznak** - diferencuje náš jev od ostatních jevů třídy. Pojmová báze – nejabstraktnější jsou substance, vlastnost, děj a okolnost, nejabstraktnější příznaky představují vztahy k nim.

SLOVOTVORNÝ POSTUP

Slovotvorba se zabývá skupinou pojmenování - **slova utvořená** (derivací - odvozováním a kompozicí - skládáním). Spol. rysem utvořených slov je, že souvisejí formálně a významově se slovem, od něhož jsou odvozena.

Odvozování = derivace, nová slova vznikají přidáváním afixů. Způsob v češtině rozvinutý a významný. Dochází při něm ke změně morfemické stavby. **Kompozice** = kombinují se dva nebo více lexikálních morfů, více slovních základů. Způsob v češtině méně rozvinutý a méně významný.

Derivace:

- PREFIXACE (nést – donést)
- DEPREFIXACE (útes – tes básnický)
- SUFIXACE (ryba – rybář)
- RESUFIXACE/TRANSSUFIXACE (zubař/zubák)
- REPREFIXACE/TRANSPREFIXACE (přibledlý/pobledlý)
- DESUFIXACE (nemotorný – nemotora, předstihnout – předstih, honit - hon)
- PREFIXACE+SUFIXACE (od-plevel-it, bez-práv-í)
- KRÁCENÍ (zeměpis - zemák)
- NASTAVOVÁNÍ (velikananánský, malilinkatý)
- PŘEKRUCOVÁNÍ (prostitutka - protistudka)
- KONVERZE - přechod od jednoho paradigmatu k jinému (mladý - mládí)

Kompozita:

- VLASTNÍ - elementy skládaných slov se mění až do ztráty autonomie formy; pořadí a poměr komponent - určující a určované
- NEVLASTNÍ - obsahují samostatné komponenty a tvoří přechod ke sdruženému pojmenování. Slova jsou spojena beze změny a dají se opět rozdělit.

ODVOZENOST SLOVA

Odvozenost znamená, že nově utvořené slovo lze vyložit pomocí slova základového, a to jak po stránce výrazové (FORMA), tak po stránce významové (OBSAH). Např. *škola*:

- školák, školník, školka, školička, školitel...
- školní, školený, proškolený...
- školit, doškolovat, vyškolit...
- školomet

Rozlišujeme slova:

- **značková** – z hlediska synchronního není možné vysvětlit jejich původ (formu a obsah) na základě příbuznosti s jiným slovem – slova neodvozená
- **popisná** - formu a obsah lze vysvětlit ze základového slova

Etymologie – pomůže objasnit formální a významovou příbuznost (např. pochva/pošva – pošít -/schovat meč do pochvy).

Motivace – vztah na rovině významové, svým významem slova odvozená souvisí se slovem základovým, slovo odvozené je motivováno slovem základovým. Odvozená slova jsou **fundována** (založena) na slově základovém, vztah na rovině výrazové – část slova základového je součástí slova odvozeného. *Herec x hráč* – stejná fundace, odvozená od slovesa hrát, ale motivace se liší – funguje zde zúžení významu podle derivačního prostředku.

PŘÍKLADY

Slovo **škola**:

- značkové
- etymologicky – z latiny (*schola*)
- Slovo *školka* je motivované slovem *škola* – významově je to „malá škola“, „vzdělávací a výchovné zařízení podobné škole pro malé děti“.
- Slovo *školka* je fundováno slovem *škola*, mají společný základ *škol-*.

Najdi slovo fundující a slovo odvozené a vysvětli jeho motivaci:

- Stařec – **starý** – starý člověk
- Herec – **hrát** – člověk který hraje (film, divadlo)
- Válec – **valit** – předmět, který se díky svému tvaru valí a používá se k úpravě povrchu valivým pohybem
- Přemyslovec – **Přemysl** – příslušník rodu Přemysla
- Praotec – **otec** – předek, zakladatel rodu

Vysvětli, jak jsou slova fundovaná motivována:

- Les – lesák, lesník, lesostep, lesík, lesíček, lešení, polesný, lesní, lesnický, lesácký, zalesnit
- Učit – učitel, učebnice, učebna, učeň, učiliště, učený, učební učebnicový, vy-, doučovat, při-, na-, odučit
- Suchý – sušička, sušák, souška, suchar, osuška, oschlý, schnout, vysychat
- Tam – tamní, tamější, odtam
- Rok – ročník, ročenka, výročí, úrok, roční, zúročit
- Dát – dar, dárek, darovaný, darovat, vy-, -od-, do-, za-dat
- Stát – stavení, staveniště, stavba, nástavba, novostavba, stanný, postát, postavit
- Pět – pátý, paterý, pětkrát, pětice, pětka, patero, pětina, pětinasobný, pětinasobně

BÁZE A PŘÍZNAK

Bez ohledu na to, z kolika slov se pojmenování skládá, má vždy dvoučlennou strukturu. Obsahuje **pojmovou bázi** (třidu jevů) a **pojmový příznak** (diferenciační kritérium).

Pojem	Pojmenování
(pojmová) kategorie	slovní kategorie
Substance	substantivum
vlastnost (nedynamický příznak)	adjektivum
děj (dynamický příznak)	sloveso
okolnost (příznak příznaku)	adverbium

PŘÍZNAK

- vztah k substanci
- vztah k vlastnosti
- vztah k ději
- vztah k okolnosti

BÁZE

- substance
- vlastnost
- děj
- okolnost

PŘÍKLADY:

- **stolař** – člověk, který něco vyrábí; diferenciativní příznak je výrobek, tedy nějaká substance.
- **hřiště** – místo, kde se něco děje; příznakem je děj zde probíhající.
- **stravitelný** – vlastnost, která má vztah k ději; báze je nějaká vlastnost.

Základové slovo – odvozené slovo

Báze – příznak

stůl – stolař

(substance – mající vztah k substanci)

hrát – hřiště, herna

(substance – mající vztah k ději)

strávit – stravitelný

(vlastnost – mající vztah k ději)

Máme tedy 4 báze a 4 příznaky → 16 možných kombinací – základové slovo odpovídá příznaku, odvozené bázi.

BÁZE JE SUBSTANTIVUM

B^SP^S – *češtinář* – báze je substance a příznak je také utvořen od substantiv, názvy osob, věcí (*květina – květináč*)

B^SP^A – *lakomec* – báze je substance, příznak je odvozen od adjektiva = vlastnost, názvy lidí podle vlastností, přír. jevů, podle jejich vlastností (*růženín, hnědel, hnědák, pásovec*)

B^SP^V – *lovec* – báze je substance, příznak je děj = deverbativa, např. *lovec, učitel, soudce, mluvčí, hraboš*; prostředky a nástroj: *pračka, žehlička, vrtačka, struhadlo, smeták*

B^SP^C – *občasník* – příznakem je vztah k nějaké okolnosti, např. *občasník, deník*

BÁZE JE ADJEKTIVUM

B^AP^A – *žlutavý* – báze i příznak jsou vlastnosti; adj. utvořená od adjektiv, např. *červeňoučký, novější* (míra vlastnosti).

B^AP^S – *ocelový* – desubstantivní adjektiva, vztah k nějaké substanci; velká skupina adjektiv vyjadřujících původ (*dřevěný, kovový*), podobnost (*kočkovitý, psovitý, košatý, vlasový*)

B^AP^V – příznakem je děj, přenesení se dynamický příznak (který funguje v čase) do statického příznaku; vlastnost související s dějem (*hořlavý*), která z něj vyplývá (*zhořelý*), má sklon k nějakému ději (*vystrašitelný*). Některá adjektiva děj přímo vyjadřují, jsou tvořena od přechodníků, např. *hrající na housle = ten, kdo hraje na housle*.

B^AP^C – adjektiva vyjadřující okolnost, např. *tamní*

UTVOŘENÁ SLOVESA, BÁZÍ JE DĚJ

B^VP^V – slovesa tvořená ze sloves, např. *nedoplatit se*; opakující se děje (*chodit – chodívat, dělat – dělávat*)

B^VP^S – slovesa tvořená ze substantiv; vyjadřují používání něčeho k něčemu (*stanovat*), vztah k osobě (*pán – panovat, král – kralovat*)

B^VP^A – slovesa tvořená z adjektiva, přenos statického příznaku do třídy s časovou vlastností (dynamický příznak), např. *bílit, bělat (se)*, (tzn. činit něco, opatřovat barvou x stávat se nějakým x být nějakým)

B^VP^C – vztah k nějaké okolnosti, např. *pozdít se*

TVOŘENÍ ADVERBIÍ, BÁZÍ JE OKOLNOST

B^CP^C – adverbia tvořená od adverbií; např. *odjinud, odkdy, dokdy*

B^CP^S – *radostně* – příznakem je vztah k substanci, velké množství je tvořeno od prostých nebo předložkových pádů (*kolem, načas*)

B^CP^A – pravidelné tvoření adverbií od adjektiv, -e/ě, -o (*chytrý – chytře, vysoký – vysoko*), -y (*hezky – hezky*, pravidelné pro -ský, -cký)

B^CP – mlčky – adverbia tvořená ustrnutím přechodníků (*sedě, leže*), tělocvičná terminologie (*ležmo, plavmo*)

ANALYZUJTE

<i>hloupost</i> (BsPa)	<i>černoch</i> (BsPa)
<i>houslař</i> (BsPs)	<i>náčelník</i> (BsPc – na čele → tzn. příznakem je vztah k okolnosti)
<i>dbalý</i> (BaPv)	<i>bratrův</i> (BaPs)
<i>horal</i> (BsPs)	<i>držadlo</i> (BsPv)
<i>nášivka</i> (BsPv)	<i>kovář</i> (BsPv)
<i>kavárna</i> (BsPs)	<i>hradní</i> (BsPa)
<i>lesostep</i> (BsPs)	<i>programovat</i> (BvPs)
<i>kinokavárna</i> (BsPs)	<i>zdejší</i> (BaPc)

VÝZNAMOVÉ ZMĚNY

Při tvoření nových slov nedochází jen k formálním změnám (kombinace morfů), ale k významovým změnám. Ty jsou trojího typu – **mutace, modifikace, transpozice**.

ONOMAZIOLOGIE

= teorie pojmenování – vztah mezi obsahem vědomí a strukturou jazyka. Onomaziologické kategorie (pojmová báze – odpovídající slovní druh):

- kategorie **substanční** – substantiva
- kategorie **vlastností** – adjektiva
- kategorie **děje** – slovesa
- kategorie **okolností** – adverbia

Při tvoření slov v rámci uvedených pojmových (slovnědruhových) kategorií se utváří význam na základě vztahu mezi pojmovými kategoriemi, významové vztahy pojmových kategorií:

- **mutace** - mění se báze i příznak
- **modifikace** - báze se obohacuje přídatným příznakem
- **transpozice** - přenesení významu báze do jiné třídy (slovního druhu)

Vedlejší onomaziologické kategorie:

- **komplexní** - převládá význam pojmového základu, např. názvy míst odvozené jak od substantiv *smetí* - *smetiště*, tak od sloves *hrát* - *hřiště*
- **reprodukční** - možnost jazyka napodobit – reprodukovat např. zvuky *cink*- *cinkat*
- **specifikační** - terminologická specifikace – podobnost, zúžení obsahu, synekdocha
- **koordinační (integrační)** – složeniny

MUTACE

Obsah výchozího pojmu se výrazně mění, výchozí pojem se blíže specifikuje vztahem k jinému pojmu (*ryba* „základ“ – ten, kdo ji loví „příznak“ – *rybář*).

Slova vznikající v rámci mutace vznikají tak, že se daný jev, který má být pojmenován, nejprve zařadí do třídy podobných pojmů, např. přístrojů, čímž je dán **jeho onomaziologický základ**, a určuje se rysem, který ho do ostatních prvků třídy odlišuje, což je jeho **onomaziologický příznak** (*vrtat* → *vrtáčka* – přístroj na vrtání, *mluvit* → *mluvčí*, *soudit* → *soudce*, *řídít* → *ředitel*, *rybář*, *stolař*, *truhlář*, *voj* → *voják*). Substantiva pojmenování osob a zvířat podle výrazného znaku, např. *okoun*, *okáč* (oko).

Při mutaci se může, ale nemusí měnit slovní druh. K mutaci nedochází, pokud se zásadně nemění význam, ale pouze modifikuje, např. názvy věcí s příznakem změna velikosti, expresivního hodnocení (*vojáček* - BsPs). K mutaci dochází, např. tvoříme-li od substantiv názvy osob, které konají nějakou činnost (např. zaměstnání) spojenou široce s názvem substance, jímž je jméno fundováno (*rybář*, *stolař*, *lodář*, *vojín* - B⁵P⁵).

TRANSPOZICE

Obsah pojmu je z jedné kategorie přeřazen do jiné pojmové kategorie, primárně záležitost skladby (*jet rychle* „základem sloveso“ – *rychlá jízda* „základem substantivum“).

Při transpozici se mění pouze **pojmová třída**, a to tak, že se nespecifikuje vztahem k příznaku, jako je tomu u mutace, nýbrž ve výsledku záleží jen ve **změně slovního druhu** (syntaktická derivace). Spadají sem např. procesuální adjektiva, pravidelné tvoření adverbíí od adjektiv, transpozice adjektiv do substantiv. nutně se mění slovní druh, význam je v podstatě týž, transpozice souvisí s funkcí slova.

veselý smích – *vesele se smát*

zrazený přítel – *přítel byl zrazen*

studovat pilně – *pilné studium (studování)*

MODIFIKACE

Obsah základového pojmu se nemění, pouze se přidává dodatečný příznak (*dům* „základ“ – deminuce „příznak“ – *domek*). Podstatou modifikační změny významu při tvoření slov je přidání příznaku, jímž dojde k **obměně** (modifikaci) **významu slovo tvorného základu**. Typickým příkladem jsou deminutiva (*les-lesík, malý-maličký, málo-malinko, papat-papinkat*) – zákl. význam je hodnocení velikosti, ale může to souviset i se expresivitou. Modifikace vlastních jmen, tvoření hypokoristik. Modifikace týkající se množství – jména hromadná (*strom* → *stromoví*). Od jmen dospělých utvoříme jméno mládeže – modifikace gramatického rodu. Přechylování – modifikace rodu. U modifikace se nemění slovní druh.

KONVERZE

Pouhá záměna koncovek, bezpříponové odvozování (*dobrý* – *dobro, kmotr* – *kmotra*).

URČETE VÝZNAMOVÉ ZMĚNY

<i>stolař</i> (mu)	<i>vozik</i> (mo)	<i>slůvko</i> (mo)	<i>babizna</i> (mo)
<i>chlapák</i> (mo)	<i>lakomec</i> (mu)	<i>vysoko</i> (tr)	<i>skalisko</i> (mo)
<i>běh</i> (tr)	<i>květinářství</i> (mu/kom)	<i>lovec</i> (mu)	<i>bruslař</i> (mu)
<i>dvořan</i> (mu)	<i>stromoví</i> (mo)	<i>žalobník</i> (mu)	<i>pískovna</i> (mu - kom)
<i>psisko</i> (mo)	<i>výskok</i> (tr)	<i>ředitelna</i> (mu)	<i>sluchátko</i> (mu)
<i>tatínek</i> (mo)	<i>rýč</i> (mu)	<i>hraní</i> (tr)	<i>dobrota</i> (tr)
<i>lvíce</i> (mo)	<i>svědkyně</i> (mo)	<i>pitomec</i> (mu)	<i>mečoun</i> (mu)
<i>čistírna</i> (mu/kom)	<i>zedník</i> (mu)	<i>pátý</i> (tr)	<i>žebříček</i> (mo)
<i>trní</i> (mo)	<i>dobře</i> (tr)		

HLÁSKOVÉ ALTERNACE VE SLOVOTVORBĚ

Pravidelné střídání vybraných fonémů, popř. skupin fonémů, na němž je založena alomorfie. Různé hlásky (střídnice) někdy odpovídají jedinému morfonému.

Alternace dvojic – v rámci systému jazyka se vyskytují opakovaně jisté typy alternujících dvojic (trojic) a jiné nikoliv.

HLÁSKOVÉ ALTERNACE PODLE FUNGOVÁNÍ V RÁMCI MORFOLOGICKÉHO SYSTÉMU

- pouze v rámci flexe
- jak v systému flexe, tak v systému slovo tvorném
- pouze v systému slovo tvorném

HLÁSKOSLOVNÉ ALTERNACE A SLOVOTVORNÝ FORMANT

Hlásková alternace slouží jako spoluformant. Mohou doprovázet tvoření tvarů flexe. Na hranici mezi morfy (morfematickém švu) dochází k MA.

- pravidelné souhláskové alternace velár (*k-c* : [*kluka*] – [*kluci*])

- měkčení (*d-d'*: [*hada*] – [*hadí*])

SMĚR HLÁSKOSLOVNÉ ALTERNACE

Rozlišujeme jednosměrné i obousměrné:

- **jednosměrné** - *šťastný – štěstí, hrabat – hrob, vejce – vaječ*
- **obousměrné** - *chlád – chládek, brát - bral*

DĚLENÍ PODLE KLASIFIKACE ALTERNUJÍCÍCH HLÁSEK

- **Vokálníké** - *mráz, mraz-u, mraz-ivý*
- **Konsonantické** - *vlk, vlč-i, vlč-í*
- **Smíšené** - *stát, stoj-í-m*
- **více alternací** - *vys-ok-o, výš-0-e*

VOKALICKÉ ALTERNACE

- **kvantitativní** - *píš-u, piš*
- **kvalitativní** - *hrab-a-t, hrob*
- **kvalitativně-quantitativní** - *umř-í-t, umř-e-l, vítr, větr-u*
- **zánikové** - *pes, p0s-a, strom – str0m-ý*
- **vznikové** - *plach0t-a, plachet*

KONSONANTICKÉ

- **párové** - *leť, let-ec, péct, peč-e*
- **nepárové** - *jís-t, jíd-l-o, ji, pro ni*
- **zánikové** - *hýb-at, h-nout, top-it, to-nout, kývat, ky-nout*)
- **skupinové** - *pražsk-ý, pražšt-í*

ALTERNAČNÍ ŘADY

Historicky nejstarší jsou alternace velár. Alternační řadu vytváří (nejen dvojice)

- **k-c-č** - *vl-k, vl-c-i, vl-č-í*
- **h-z-ž** - *vra-h, vra-z-i, vra-ž-d-a*
- **(ch-s-š)** *Če-ch, Če-š-i sl. Če-s-i*
- **t-t'-c** - *vrá-t-i-t, vrá-c-e-n, ná-vra-t*
- **d-d'-z** - *ohra-d-i-t, ohra-z-e-n, ohra-d-a*
- **á-e/ě-í** - *vát, věje, vítr, přát, přeje, přítel, smát, směje, smích*

ALTERNACE A SYSTÉM FLEXE

SUBSTANTIVA

- Samohláskové alternace/ -e/-o a nulová koncovka
- Kolísání délky u tvrdých feminin

ADJEKTIVA

- Konsonantická alternace
- Alternace a stupňování

ALTERNACE U SLOVES

ALTERNACE KMENOTVORNÉ PŘÍPONY

- Slovesná vzor a hláskové alternace tématu/kmenotvorné přípony

- Tvary od kmene přítomného a minulého a hláskové alternace kořenového vokálu
- Hláskové alternace na morfematickém švu kořen/kmenotvorná přípona

PARADIGMATA OD KMENE PŘÍTOMNÉHO

- **Indikativ přezentu aktiva** - tvary subparadigmatu mají různé kmenotvorné přípony a v důsledku toho dochází k hláskovým alternacím konsonantickým (*peč(k)u/pečeš*) i vokalickým (*mohu/můžeš*)
- **Imperativ** - alternace konsonantu na konci kořene (*metu/met*), popř. konsonantu kmenotvorné příp. (*minu/miň*)
- **Přechodník přítomný** - alternace konsonantu na konci kořene (*umřu/umra, peču/peka*)

PARADIGMATA OD KMENE MINULÉHO

- **Infinitiv** - základní tvar, typické jsou alternace kořenového vokálu i samohláskové kmenotvorné přípony v opozici vůči jednomu i více tvarům tvořených od kmene minulého (*ber-0-u -b0r-á-t/ b0rá- n/b0r-a-l/Xneb0r-a-t/ b0r-á-n/neb0r-a-l*)
- **L-ové participium**
- **N-/t-ové participium**
- **Přechodník minulý**

SOUHLÁSKOVÉ ALTERNACE

- I. třída slovesná podle kmene přítomného
 - vzor **nést** - velmi nepravidelné – historicky vysvětlitelné
 - vzor **péct** - pravidelné alternace velár – alternační řady, úpravy pravidel
 - vzor **brát** - archaické střídání r/ř, r,l,n a retnice, *hnát*
 - vzor **mazat** - zvl. lhát
 - vzor **umřít** - archaické střídání r/ř
- II. třída slovesná (konsonantický komponent přípony)
 - vzor **tiskne** - pravidelné velár – *dotknout/dotčen, nadchnout/nadšen* – někdy dublety a skupinové *tisknout/tištěn-tisknut*
 - vzor **mine** - n/ň – *miň, hyň*
 - vzor **začne** - alternace na začátku kmene – *tnout/tal* a na morfematickém švu prefix/začátek kmene – prefigované tvary od slovesa jnout (*obejmout/objal x sejmout/sňal, vyjmou/vyňal*)
- IV. třída slovesná
 - vzor **prosit** – tvary n-ového participia – kolísání a dublety (srv. MČ2), např. *chladit/chlazen dědit/děděn*. Hovorově se používají nespisovné tvary s alternací v imperativu (**nahlaš* namísto *nahlas, nahlásit/nahlášen*)
 - vzor **trpět** - pouze nepravidelné sloveso *vidět* - imp. *viz*

KONSONANTICKÉ ALTERNACE SLOVES

- Alternace **kořenové finály tvary kmene přítomného - minulého** (vzory *nést, péct, mazat, též dříve i brát, umřít*)
- Alternace **kmenotvorné přípony** – (n-ň vzor *minout* v imperativu)
- Alternace **kořenové finály tvary pasivního participia** (vzory *tisknout, prosit, trpět*)
- Alternace na **začátku kořene** – různě posuzované (vzor *začít*)

SAMOHLÁSKOVÉ ALTERNACE SLOVES

- Alternace **kořenového vokálu**
- Alternace **kmenotvorné přípony** (tematického vokálu) - ve slovtvorbě se projevuje pouze tam, kde je kmenotvorná přípona součástí odvozovacího základu
 - při tvoření negace - vzory *mazat (stlát – nestlát), brát, dělat (tkát – netkat, spát – nespát)*
 - jednoslabičných sloves - vzory *prosí (křtít), trpí (bdít, hřmít)*

ALTERNACE VOKÁLU V KOŘENI

- I. třída

- Alternace kvantitavní i kombinované kvantitativně kvalitativní rozmanité kombinace (u vzoru péct) podle jednotlivých subparadigmat
- Vzor **nést** - e/é – *nést, kvést, vést, vézt, mést, lézt*; ů/o – *růst*; ou/u - *houst*
- Vzor **péct** - e/é - *péct, téct, vléct*; o/ů - *pomoct*
- Vzor **brát** - e/0
- Vzor **mazat** - 0/i/i – *p0sát/píšu/piš*; o/ů – *stonat/stůňu*; a/á – *plakat/pláču/plač*
- Vzor **umřít** - 0/e – *m0lít/mele*
- III. třída
 - vzor **krýt** (*bít, krýt, plout, plít (plet), přát, hrát*) - ne všechna – *pět, spět, zet, po-, při-mět*
 - **Typ: í/i** - *bít, blít, čít, hnít, lít, nadít, pít, plít, řít, šít, vít, žít*
 - Slovo tvorbou:
 - *Boj, hnůj, nápoj, vývoj*
 - *Blivajs, čiv, slivky, nádivka, pivo, plivat, šev, švec, život*
 - **Typ ý/y** - *krýt, nýt, mýt, rýt, týt, výt*
 - Slovo tvorbou:
 - *pomeje/pomyje,*
 - *krov, rov*
 - **Typ ou/u** - *dout, kout, plout, psout, slout, snout, about, zout*
 - Slovo tvorbou:
 - *kovat, plovat, osnovat, obouvat, zouvat*
 - **Typ i/e(ě)** - *plít, klít, sít, skvít, dít (podít, odít), chvít se*
 - Slovo tvorbou:
 - *plečka (pleva), kletba/klatba/klatý, setba (osev),*
 - *skvělý, dění, podiv, oděv, záchrvěv*
 - **podtyp í(á)/ě** - *nadít se /nadát se, udát se*
 - Slovo tvorbou:
 - *naděje, událost*
 - **Typ á/a** - (*hrát*), *kát se, lát, plát, tát, sát, vlát, zrát*
 - Slovo tvorbou:
 - *hraní, lání, pokání, zraní*
 - *hra/herna, pokání, plamen, tavba, vysavač, zralost,*
 - **Typ á/e(ě)** - *přát, hřát, smát se, vát, okřát*
 - Slovo tvorbou:
 - *přítel, smích, vítr,*
 - *popřávat, ohřívát, okřívát, usmívát, povívát*
 - **Slovesa téměř zaniklá**
 - *žout - žvát – žvýkat*
 - *trout – trávit (srv. potrava)*
 - *rout – rvát se*
 - *klout se – klubat se*
 - **Výrazně příznaková slovesa**
 - *nýt – tesknit*
 - *pět – zpívat*
 - *plát – planout*
 - *plít – plívat*
 - *blít – blinkat*
 - **Sémantická specifikace v konkurenci se slovesy blízkého významu**
 - *plout – plavat*
 - *čít – čichat*

- *psout – nadávat zle*
- *dout – foukat prudce*

- IV. třída
 - Vzory **prosit, trpět, sázet** – alternuje kořenový vokál tvarů imperativu (*chválit, léčit, posílit, rozptýlit, rozpůlit, sloužit; šílet, válet*)
 - Slovtvorba:
 - *pochvala, posíla, rozptýl, služba, léčba, půle, válec, val*

ALTERNACE KMENOTVORNÉ PŘÍPONY (TEMATICKÉHO VOKÁLU)

- I. třída
 - **á/a** - počet slabik má vliv na kvantitu kmenotvorného a/á u jednotlivých tvarů tvořených od kmene minulého
 - Vzor *brát/bral/brán X nazval/nazvat/nazván*
 - Vzor *mazat/mazal/mazán X psát/psal/psán*
 - **í/e**
 - Vzor *umřít*
- II. třída
 - **nou/nu/n0** - vzory tisknout a minout (*tisknout/tisknul/tisknut/tisknu*)
 - **í/nou/nu/mou/mu/a** (tvarů od kmene minulého)/**n/m** (tvarů od kmene přítomného)
 - vzor **začít/tnout-tít** (všimni si slovesa vzít)
 - Slovtvorba:
 - začátek, žatva, početí, vzetí, pojetí, snětí; stětí, napětí
- III. třída
 - *ova/ová/uj*
 - *kupovat*
- IV. třída
 - vzor **prosit, trpět, sázet**
 - *i/e(ě) - hřmít, bdít, křtít*
 - **í/e(ě)**
 - výjimky – *spát, bát se, stát*
 - **á/oj**
- V. třída - vzor **dělat / tkát - a/á/ej** (distribuce podle počtu slabik)

HLÁSKOVÉ ALTERNACE Z DIACHRONNÍHO HLEDISKA

- **Ablaut** – 4 stupně (e/o/0-redukovaný/dlouhý)
- **Přehlásky** - historické hláskosloví, mající přesah do dialektů, hláskoslovné varianty spisovný jazyk – jazykové útvary nespisovné

HLÁSKOVÉ ALTERNACE A SLOVOTVORBA (FORMÁLNÍ ASPEKTY)

- Samohláskové alternace slovtvorného základu
- Alternace vokalické kvantity prefixu (prefixy z předložek)
- Souhláskové alternace na tzv. morfematickém švu

VOKALICKÉ ALTERNACE KVANTITATIVNÍ – PŘÍKLADY

- **a:á** – *hrát – hraji, mráz – mrazu, brát – bral*; podobně některá další substantiva, ale ne obecně všechna
- **e:é** – *nést – nesu* (kořenová samohláska u sloves), *jméno – jmen, jmeniny* (ve tvaru, který nemá koncovku)
- **i:í, y:y** – *prosit – prosí, síla – sil – silák, ctít – ctitel, mýt – myje, být – byl, píše – piš, krýt – kryji, nadpis, písanka*
- **o:ó** – ve slovesech těžko, u substantiv okrajově (*šanson – šansónek*)
- **u:ú** – v prefixech (*úsměv – usmát se, umluvit – úmluva*)

KVALITATIVNÍ ALTERNACE DISJUNKTNÍ – PŘÍKLADY

- **a/ě** – šťastný/šťestí
- **a/o** – hřabat/hřob
- **á/í** – smát se/smích, přát/přízeň, přítel/přátelé
- **e/o** – nesu/nosím, ležet/položit
- **é/í, ý** – mléko/mlíko, polévka/polívka, okénko/okýnko

VOKALICKÉ ALTERNACE KVALITATIVNĚ-KVANTITATIVNÍ – PŘÍKLADY

- **á/i** – ďábel/díblík
- **í/a** – žít/žatva
- **á:e/ě** – třást/třese, hřát/hřeje, deset/desátý – smíšené
- **e/ě:í/ý** – deset/desítka, postel/postýlka
- **o:ů** – hůl/hole, kůň/koně, sůl/soli, dům/domu, kůl/kolík
- **o:á** – hodit/házet, chodit/scházet se
- **o/ou** – černoč/černoušek
- **ou/u** – houba/hub, moucha/much, obout/obuji, tisknout/tisknul, kouřit/kuř/kuřák, bouře/burňák
- **í/ě** – míra/měr, díra/děr, dít se/děj se, bdít/bděl, vítr/větru

ZÁNIKOVÉ A VZNIKOVÉ ALTERNACE

- **e/0, 0/e** – pes/psa, medvídek/medvídka, čekat/počkat
- **u/0** – suchý/schnout
- **0/o** – hřmít/hrom
- **0/i, y** – psát/nápis, dotknout/dotyk
- **0/í, ý** – psát/písmo, poslat/posílat, sukně/sukýnka, dotknout/dotýkat
- **0/ě, e** – okno/okénko, dotknout/dotek

KONSONANTICKÉ ALTERNACE JEDNODUCHÉ PÁROVÉ

• d:d' – mladý:mladík, chodit:chodba	• s:š – nosit:přinášet, prosit:prošen
• t:t' – žlutý:žlutě, letět:letec	• z:ž – vozit:přivážet, vozit:vožen, mazat:maže
• n:ň – rovný:rovně, honit:hon	• c:č – péct:pečen, ovce:ovcí, péct:peče
• r:r' – dobrý:dobře, starý:stáří, sestra:sestře	

KONSONANTICKÉ ALTERNACE JEDNODUCHÉ NEPÁROVÉ

• h:ž (Praha:pražský, běžet:běh)	• t:c (telete:telecí)
• g:ž (chirurg:chirurgka)	• ď:z (zradit:zrazen, hodit:házet)
• ch:š (Čech:Češi, suchý:suše)	• ť:c (ztratit:ztracen, vrátit:vracet, svítit:svíce)
• k:č (ruka:ručka, pečú:pekař)	• h:c (mohu:moci)
• h:z (Praha:Praze, pomohu:pomoz)	• t:s (kvete:kvést, krade:krást)
• g:z (kolega:kolezích)	• d:s (vede:vést, hude:houst)
• k:c (ruka:ruce, péct:pekl)	• j:ň (jíst:sníst, sejmout:sňal, ji:(na)ni)
• d:z (jedl:jez, tvrdý:tvrz)	

KONSONANTICKÉ ALTERNACE VZNIK/ZÁNIK

• k/0 (Norimberk/norimberský)	• b/0 (hýbat/hnout)
• g/0 (Hamburg/hamburský)	• v/0 (kývat/kynout, pla(o)vat/plout)
• p/0 (topit/tonout)	

KONSONANTICKÉ ALTERNACE SKUPINOVÉ

• sk/st' (deska/destička)	• sk/šť (český/čeština)

- **šk/šť** (*hruška/hruštička*)
- **zk/zť** (*přezka/přeztička*)
- **žk/žť** (*služka/sluztička*)
- **ck/čť** (*řecký/řečtí/řečtina*)
- **čk/čť** (*plačky/plačtivý*)
- **st/šť** (*město/měšťan*)
- **st/šť** (*pustit/puštěn*)
- **zd/žď** (*jízda/ježdění, brzda/brždění*)
- **zd/žď** (*ujezdit/uježděný, brzdit/bržděn*)
- **sl/šl** (*myslet/myšlení, poslat/pošle*)

SMÍŠENÉ ALTERNACE VOKALICKOKONSONANTICKÉ

- **á/ě** [je, ně] (*vát/věje, smát/směje se*)
- **í/ě** [je, ně] (*vítr/věje, zatmít/zatmění*)
- **e/ě** [je] (*cpete/cpěte*)
- **í/i/oj** (*bít/bije/boj*)
- **ý/y/ov** (*krýt/kryje/krov*)
- **í/ej/ěj** (*staví/stavěj, sází/sázej*)
- **á/av** (*stát/stavba*)
- **á/oj** (*stát/postoj, bát se/boj se*)

SUBSTANTIVA TVOŘENÁ ZE SLOVES

DERIVACE SUFIXÁLNÍ

- častá u jmen
- **derivace od kmene** - základem může být slovesný kmen (stem-derivation), součástí derivace je i kmenotvorná přípona, např. *uč-i-tel* (-i- je vlastně kmenotvorná přípona), *ne-mysl-i-tel-n-ý*, *kresl-i-c-í*
- **derivace od kořene** (root-derivation), např. *lep-kavý*, *mluv-č-í*
- **derivace od tvaru** – např. tvary participií – více se blíží jménům, prostřednictvím koncovky vyjadřují gramatický rod, většinou ten neutrální bezkoncovkový tvar se stává základem pro další odvozování, tvar + tvarová koncovka, např. *o-pil-ý*, *trest-a-n-ec*

SLOVOTVORNÁ TŘÍDA (MUTACE)

- má společný obecný význam
- **jména činitelská** – jména osob odvozená od sloves označující, co daný člověk dělá
- **jména prostředků** (nástrojů)
- **jména výsledků dějů**
- v rámci nich rozlišujeme typy podle formantů

JMÉNA ČINITELSKÁ – TYPY:

- **-tel** – předchází vždy -i-, -a- (od vzorů brát, mazat, prosit, kupovat, dělat) ALE velitel od velet (trpět)
 - u *datel* by mohla být odvozenina od dát, ale potom by se chovalo jinak morfologicky, nedocházelo by k vypouštění -e-
 - jména na -tel zachovávají jisté syntaktické vlastnosti sloves, z něž jsou odvozeny – transformují je (řídít koho/co → ředitel koho/čeho)
 - na -o nekončí v češtině jediný otevřený kořen a není ani nikdy kmenotvorná přípona, proto *hotel* nemůže být činitelské jméno
- **-č** – derivace od kmene, před -č je kmenotvorná přípona, ale např. u hráč je -á- kořenovou samohláskou
 - *boháč* – je odvozeno od adj. sufixem -áč (lze jím tvořit substantiva od adj. i subst.)
 - *kouč* – slovo přejaté, neutvořené
 - alternace KoV - není povinná
 - ou/u – *loupit* → *lupič, brusič, buřič, sudič*
 - á/a – *vyprávět* → *vypravěč, travič, trapič*
 - í/i – *řídít* → *řidič, mířič*
 - ý/y – *hyřit* (slovníky nedokládají)
- **-ce** – root-derivation, odvozená přímo od kořene
 - je možné najít motivační vztah nejen ke slovesu, ale i k dějovému jménu (*žalobce – žalovat – žaloba*)
 - u řady substantiv (deverbativ) dochází k alternaci v prefixu - *zá-stup-ce, vý-rob-ce, zá-jem-ce*
 - pokud derivujeme od kmene, nealternuje délka prefixu (obecně, výjimky existují)

- **-čí** – derivace od kořene
 - *kočí* – kalk z němčiny
 - před **-čí** je vždy konsonant
 - *krejčí* – od slovesa *krájet*
- **-ík/-ník**
- **-oun**

JMÉNA PROSTŘEDKŮ

- všechna jsou derivacemi od kmene
- objevují se podobné typy:
 - **-č** (*počítač*)
 - **-tel** (*ukazatel*)
- objevují se i feminina, mají podobnou strukturu jako odvozená maskulina, ale liší se (*hráč, hráčka x hračka*)
- **-čka** – polyfunkčnost sufixů, homonymie formy – má různé interpretace (deminutiva), např. *hračka*
 - u typu *-čka* není úplně zřetelná motivace slovesným kmenem, je možná motivace účelovým adjektivem *hrací* – *hra-č-ka* nebo od jmen prostředků na *-č* přechýlení
- **-dlo** – např. měřidlo; nejen jména prostředků, ale i názvy míst (*divadlo*), někdy může být původní sloveso nejasné (*zrcadlo* – *zřít, zírat*)
- **-tel** – nepočtená skupina, většinou matematická nomenklatura (činitel)

NÁZVY MÍST

- **-iště** – hřiště, letiště, ale schodiště (← schod, scházet ?) hradiště ← hrad (hradit ?), tržiště ← trh
- **-dlo**
- **-na/ovna/rna** – knihovna, kavárna (← káva), tiskárna (← tisknout)
- mohou být tvořena i od substantiv

NÁZVY DĚJŮ (TRANSPOZICE)

- **-n-í/-t-í** (*nošení, braní, skládání, běhání, krytí, tištění, tisknutí*) – nejvíce se blíží slovesům a zachovávají si jejich vlastnosti
- **-n-á/-t-á** (*kopaná, honěná, házená*)
- **-k-a** (*pohrůžka, výčitka*)
- **-ic-e** (*tlačnice, mačkanice*)
- **-ot** (*jásot, hvízdot, šepot, dupot*) – spjatý se slovesy označujícími zvuky
- **-b-a** (*honba, malba, kresba*)
- **-o** (mask.) (*návrat, záskok, odvod, přínos*)
- **-a** (*mluva, rada, jízda*)
- **-e/-ě** (*koupě, péče, pře*)
- **-o** (fem.) (*odpověď, seč*)
- **-tv-a** (*žatva*), **-ot-a** (*žebrota*), **-t-o** (*strast*), **(-s/-z)-e/-ěň** (*sklizeň*), **-ež** (*loupež*), **-ch** (*smích*)
- konvertovaná substantiva – tvoří se od slovesného kořene, který se přikloní k nějakému deklináčnímu typu (-o, -a, -e/ě), objevuje se zde – *v* (*zpěv* ← *pět*, *pivo* ← *pít*, *šev* ← *šít*)
- označená substantiva označují děj sám (ne jeho výsledek nebo prostředek) ale může docházet k významovým přenosům (*vedení, oddělení*)

NÁZVY VÝSLEDKŮ DĚJŮ (MUTACE)

- **-ac-e** (*agitace*)
- **-ic-e** (*demolice*)
- **-c-e** (*deskripce*)
- **-s-e** (*diskuse*)
- **-x-e** (*anexe, flexe*)
- **-z-e** (*expanze, konverze*)

- **-ur-a** (*cenzura, diktatura*)
- **-át** (*diktát*)
- (z řec.) **-s-e** (*sepse, skepse*), **-z-e** (*geneze, askeze*), **-x-e** (*praxe*)
- fr. **-áž** (*blamáž*)
- šp. **-ád-a** (*promenáda*)
- angl. **-ing** (*trempling/trempink, trénink*)

JAK ROZLIŠIT NÁZEV DĚJE (TRANSPOZICE) OD NÁZVU VÝSLEDKU DĚJE (MUTACE)

Nahradit substantivem slovesným – **substituční test** (např. *definice – definování, demolice – demolování, konkluze – vytvoření závěru, abstrakce – vydělování významů, domestikace – zdomácnění, malba – malování, honba/hon – honění, žatva – žnutí, sázka – sázení, návrat – vracení/vrácení (se), léčba – léčení*)

ZAŘAĎTE SLOVA Z JEDNÉ SLOVNÍ ČELEDĚ K JEDNOTLIVÝM TŘÍDÁM

- učitel, učedník, učenec, učebna, učiliště, vyučování
- mluvkva, mluvidla, mluva, mluvčí, mluvení, mluvítko
- stojan, stojka
- vrták, vrtačka, vrtba, vývrtka, vrt, vrtání,
- herec, hráč, hra, hračka, herna, hřiště
- smeták, smetí, smetiště, smetana
- rýč, rydlo, rytec, zarytec
- švec, šídlo, šička, šev

DESUBSTANTIVNÍ SUBSTANTIVA

JMÉNA KONATELSKÁ

- tvoří doplněk jmen utvořených ze sloves (jména činitelská → termín je tímto zatížen, ale nejde o ten stejný jev)
- **-ář/-ař** (*rybář/sadař*)
- **-ník** (*lesník*)
- **-ák** (*ovčák*) – polyfunkčnost sufixu – jedním a tímžé sufixem se tvoří slova, která patří do různých slovtvorných tříd
- **-ista** (*klavírista*)
- **-ik** (*dramatik*)
- **-og** (*ekolog*)
- **-graf** (*geograf*)
- ista, ik, log, graf – **cizí sufixy**, tzn. je pak otázka, zda je vydělovat → jsme toho schopni na zákl. principu opakovatelnosti

SUBSTANTIVA PODLE PODOBNOSTI

Obtížně vymežitelná kategorie (osoby, věci...), např. *synovec, jaterník, vlčák, hrachor, jehlan, krevel, křemenáč*.

SUBSTANTIVA PODLE VÝZNAČNÉ ČÁSTI

- názvy osob i předmětů (*vousáč, ucháč*), jména zvířat
- ženské sufixy – u rostlin a plodů
- dělení podle Dokulilovské tradice, U Šmilauera je to víc orientováno podle rozdílů mezi názvy, osob, zvířat, předmětů apod.
 - **-áč** - *vousáč, břicháč, hlaváč, okáč, bradáč, ramenáč, ucháč*
 - **-ák** - *vlasák, zubák, nosák*
 - **-oun** - *hlavoun, mečoun, piloun, pyskoun*
 - **-ovec** - *bičíkovec, brejlovec, pásovec*
 - **-ník** - *kopytník*
 - **-n-ic(e)/-ov-ic(e)** - *hvězdnice, peckovice*
 - **-oň, -eň** - *mandloň, hrušeň*
 - **-ník, -ov-ník** - *maliník, datlovník*

JMÉNA PODLE PŮVODU A LÁTKY

- **-ovec** - *makovec*
- **-inec** - *kravinec*
- **-ák** - *bramborák*
- **-an**
- **-áč** - *plecháč*
- **-ník** - *slamník*

- **-k(a), -ov-k(a), -in-k(a), -ač-k(a)** - *česnečka, bramboračka, kmínka, višňovka, kozinka,*
- **-ic(e), -ov-ic(e), n-ic(e)** - *jelenice, vepřovice, olovnice*
- **-in(a), -ov-in(a)** - *teletina, sklovina*

SUBSTANTIVA PODLE PŘEDMĚTU, PRO NĚJŽ JSOU URČENA (PROSTŘEDKY)

- má blízko k deverbativním názvům prostředků
- **-ák** - *uhlák*
- **-ník** - *ručník*
- **-en** - *svícen*
- **-k(a), -en-k(a), ov-k(a), -ič-k(a)** - *tělka, rtěnka, aktovka, solnička*
- **-n-ic(e), -ov-n-ic(e), -v-ic(e)** - *nábojnice, brokovnice, rukavice*

NÁZVY OSOB – PODLE PŘÍSLUŠNOSTI

- málo omezené možnosti tvoření – slovtvorná produktivita
- 2 skupiny:
 - **příslušenská** – příslušníci hnutí, strany, rodu
 - **obyvatelská** - bohaté tvoření u proprií – u každé obce můžeme vytvořit jméno jejího obyvatele
- **an/ák** nejčastější, méně časté **ec/ovec** → neobvyklá alternace (*Florentán*), přidávání dalších morfémů (*Marok – án – ec*)
- **-an/(-án)** - *krajan, Ostravan, Korsikán, poličan, socan, mafián, republikán*– skloňuje se podle pán, ale v 1. os. pl. je obvyklejší – é a stylově vyšší než –i
- **-ák** - *horák, Tyrolák, uherák*
- **-ec/ -ovec** - *cizozemec, Portugalec, májovec*
- **-k(a)** - *poděbradka, debrecínka*
- **-ář** - *omladinář*
- **-ník** - *osadník*
- **-ín** - *čeledín*

SUBSTANTIVA MÍST PODLE PŘEDMĚTU, KTERÝ SE V NICH VYSKYTUJE

- jména míst bývají považována za komplexní kategorii
- **-išt(ě)/-isk(o)** - *hnojiště, hradisko*
- **-in(a)/ov-in(a)** - *dubina*
- **-n-ic(e)** - *bažantice, květnice*
- **-ník** - *trávník*

JMÉNA ÚŘADŮ

- **-stv(i)/-ctv(i)** - *velvyslanectví, zastupitelství*
- **-át** - *konzulát, magistrát*

JMÉNA STÁTŮ A SPRÁVNÍCH OBLASTÍ

- **-sk(o)/-ck(o)** - *Jihlavsko, Skotsko, Německo, Řecko*
- **-stv(i)/-ctv(i)** - *panství, císařství, knížectví*
- **-át** - *emirát, kalifát*

SUBSTANTIVA TVOŘENÁ Z ADJEKTIV

JMÉNA NOSITELŮ VLASTNOSTÍ

= názvy osob, zvířat i rostlin

- **-as** (*pruďas, kruťas, chuďas*)
- **-ous** (*divous*)
- **-án** (*dlouhán, velikán*)
- **-oň** (*blboň, outloň*)
- **-ín** (*růženín, modřín*)
- **-oun** (*hezoun, vztekoun*)
- **-our** (*hubeňour*)
- **-el** (*hnědel*)
- **-ec** (*slepec, pitomec, stařec*)
- **-ík** (*mladík, stařík, chlípík*)

- **-ák** (*dobrák, chudák, tučňák*)
- **-ek** (*mládek stárek, bílek*)
- **-áč** (*boháč, naháč, zelenáč*)
- **-och** (*slaboch, běloch, černoch*)
- **-ouš** (*bělouš, starouš, hnědouš*)
- **-ýš** (*hroznýš, měkkýš, slepýš*)
- **-oun** (*mlsoun, blboun, drzoun*)
- **-ka** (*hnědká, křivka, červenka, růžovka*)
- **-ice** (*pravice, bělice, ostřice, kolmice*)
- **kompozita** - adjektivum + substantivum – první část určuje vlastnost té druhé (*novomanžel, velkoměsto, maloobchod, jemnocit, prvočíslo, stejnokroj, rovnováha*)
- **SUBSTANTIVIZACE** - *hajný – vrátná – školné – měkkoploutvé*
 - **-c-í** (*cestující, pracující, přisedící*)
 - **-n-í** (*třídní, účetní, duchovní*)
 - **-n-ý/-n-á** (*nemocný, ponocný, bytná*)
 - **-ov-ý/-ov-á/-ov-é** (*blokový, doktorová, šumivé*)
 - **-sk-ý/-sk-á/-sk-é** (*rýnský, pokojská, šampaňské*)
 - nemají pak už 3 rody, ale může docházet k přechylování (*pan Veselý → paní Veselá*), některá se adj. skloňování přibližují (*cestující, rukojmí*)
- **-ač-k-a, -av-k-a, -av-k-a, -in-k-a** (*zelnačka, hluchavka, modřinka*)
- **-uch-a, -iš-k-a, in-a, ul-e** (*žluťucha, zlatuška, jalovina, bledule*)
- **-e/-ě** (*rajče, mládě, pláň*)
- **-átko** (*neviňátko, nebožátko*)
- **-o** (*blb*)
- **-a** (*ohava, protiva, mizera*)

JMÉNA NOSITELŮ VLASTNOSTÍ VZNIKLÁ SUBSTANTIVIZACÍ ADJEKTIV JSOU:

- **Jména nápojů** *šampaňské, rýnské, moselské, veltlínské, plzeňské, šumivé*
- **Jména pokrmů** – *svíčková, roštěná,*
- **Jména mas** – *vepřové, hovězí, telecí, kuřecí, srnčí, jehněčí,*
- **Jména minerálních vod** – *karlovarská, bílinská*

Která slovtvorná třída substantiv tvořených od substantiv je významem blízká třídě jmen nositelů vlastností (substantiv tvořených od adjektiv)? Srovnej: hlaváč – hlavatka, nosáč – nosatec a další.

VŠIMNĚTE SI:

- **-ec** – příbuznost s třídou jmen činitelských. Nacházíme zde substantiva od deverbálních adjektiv (adjektivizovaných pasivních participií). Ve vokativu sg. mají -e způsobující alternaci, jinak se skloňují podle muž (vok. sg. -i).
- **-ice** – stejný formant jako jména přechýlená (typ *dělnice*), často jména místní (*Sušice*, někdy plurálie tantum)
- **-ík** – stejný formant jako jména konatelská (*nájemník, hudebník*) a činitelská (*dlužník, milovník, pomocník*)
- **-ouš** - stejný formant jako hypokoristika (*Petrouš, Bohouš, Milouš*) a augmentativa depreciativní (*komouš*)
- **-oun** – stejný formant jako činitelská (*křikoun, řvoun*), podle význačné části (*mečoun*), augmentativa (*taťoun*), hypokoristika (*lvoun*)
- **-ák** – častá především jména vzniklá univerbizací z dvojslovných pojmenování adjektivum + substantivum
- **neutra** – **e/ě** - nejde o sufix, ale o konverzi – přechýlení ke vzoru kuře (bezafixání derivace)
- **-átko** – polyfunkční sufix (byl u jmen prostředků), stejné zakončení máme i u deminutiv od vzoru kuře, kde -st- je částí skloňování, u sloves je -á- kmenotvornou příponou, zde je -átko jeden sufix
- **-o, -a** opět konverze

SUBSTANTIVA – MODIFIKACE

Základní význam základového slova je obohacen o nějaký příznak, který se často vyjadřuje gramaticky, souvisí s kategorií rodu a čísla.

JMÉNA PŘECHÝLENÁ (OSOB)

- **-yn-ě** (*sokyně, žákyně, soudkyně*)

- **-k-a** (*žačka, doktorka, malířka*)
- **-ic-e** (*dělnice, továrnice, bojovnice*)
- **-ov-á** (*králová, mistrová* + příjmení)
- **-n-a/-ov-n-a** (*princezna, královna, kněžna*)
- **-a** (*blondýna, bruneta, Daniela, Vladimíra*)
- **-in-a/-ín-a/-ie** (*Karolina, Pavlína, Evženie*)
- **Opačné** (*kmotr*)

V rámci genderové lingvistiky se objevují tendence, že by mělo jít o větší významovou změnu než modifikace. Ženský rod je příznakový, mužský rod bezpříznakový (ale lze to použít i nepříznakově: „On je klepna!“ stejně jako „Chudák ženská.“) Mužské zakončení lze použít pro ženy (*Leňas*), ale naopak to nejde, substantiva na -a se totiž skloňují podle vzoru předseda

Velmi pravidelné je přechylování vlastních jmen (-ová) mimo přijímení – tvrdých adjektiv (*Hrubý* → *Hrubá*), u měkkých adjektiv je trochu problém (*Krejčí* → *Krejčí, Krejčová; Krejčová* ← *Krejčí, Krejča, Krejč*).

Slovotvorná synonyma – *žák* → *žačka/žákyně*.

JMÉNA PŘECHÝLENÁ (ZVÍŘAT)

- **-ice** (*samice, dračice, slonice, tygřice*)
- **-ák** (*morák, myšák, žabák, lišák*)
- **-el** (*kozel*)
- **-ec** (*srnec*)
- **-er** (*houser, kačer*)

Tady může docházet přechylování opačnému (*husa* → *houser*). Není také často potřeba pojmenovávat oba rody, může se použít dvouslovného pojmenování (samec/samice). Je také možnost, že mezi dvěma pohlavími jednoho zvířete (ale i lidí) se neobjevuje slovotvorná příbuznost (*kráva – býk, bratr – sestra*).

Se kterou gramatickou kategorií souvisí slovotvorná kategorie jmen přechýlených a jmen mláďat? Někdy existují lexikální dvojice lišící se opozicí přirozeného rodu (*býk-kráva*). Jmenujte pět případů a pět případů, kdy jsou dvojice utvořené přechylováním a dále případy, kdy dvojice neexistuje a pro případ potřeby se používá samec/samice.

- Kráva-býk, kohout – slepice, svině – kanec, kůň – kobyla, králík – ramlice, ovce – beran, jelen – laň
- Liška – lišák, koza – kozel, husa – houser, kachna – kačer, srnec – srna
- (antilopa, lama, ryba)

JMÉNA MLÁĎAT

- **-e/-ě** (*vnouče, děvče, lviče, slůně, kuře, hříbě, holoubě, medvědě*)

Přirozeným jsou rodem nevyhraněná, jediným významným prostředkem je konverze ke vzoru kuře; někdy to není motivováno názvem dospělého jedince, ale nějakým obecným názvem (*kur – kuře*).

Někdy se jména mláďat tvoří od jmen dospělých jedinců (koza-kůzle), jindy existují samostatné lexikální jednotky označující mládě (i ty bývají ovšem motivovány) (*slepice/kohout – kuře* ale *kur*).

Najděte příklady jmen mláďat utvořených od jmen dospělých jedinců. Pokuste se jmenovat jména mláďat lexikalizovaná a pokuste se dohledat motivaci.

- *Slon – slůně, lev – lviče, tygr – tygře, kačena/kachna – káče/kachně, husa – house, koza – kůzle*
- *Kuře* (*kur*), *tele* (ř. etalon - vitulus lat.), *sele* (od sáti – pův. jakékoliv mládě sající mléko), *hříbě* (příbuzné hřebec), *jehně* (lat. agnus – beránek), *kolouch* (z komolý - bezrohý), *štěně* (velmi staré a asi nesouvisí se štěkat), *dítě* (Machek uvádí souvislost s kořenem dhé sti. – sáti – takže savec)

JMÉNA HROMADNÁ A JMÉNA JEDNOTLIVIN

- **KOLEKTIVA** – jm. hromadná, prostřednictvím slovotvorného formantu se tvoří jméno nějaké skupiny, množství něčeho.

- **-stvo/-ctvo** (*lidstvo, dělnictvo, ptactvo*)
- **-ina** (*obilnina, pícnina*)
- **-í/-ov-í** (*listí, uhlí, jahodí, bodláčí, stromoví*)
- SINGULATIVA - ne tak časté a hůře vymežitelné, málo výrazná skupina.
 - **-ina** (*travina, bylina*)
 - **-ka** (*obilka, slámka*)

JMÉNA ZDROBNĚLÁ (DEMINUTIVA) A LICHOTIVÁ (MELIORATIVA)

- **-ek** (*hrášek, klouček*)
- **-k-a** (*kobylka, miska, chaloupka*)
- **-k-o** (*jadérko, břicho*)
- **-ík** (*lesík, větřík*)
- **-ina** (*klučina, dívčina*)

Modifikace velikosti, ale i dalších významů; často nějaké hodnocení navázané na expresivitu – do hry při užití vstupují nějaké pragmatické aspekty (např. ironie).

Čeština má tady velké kapacity tvoření → deminutivní řady (*les* → *lesík* → *lesíček*).

FORMÁLNÍ DEMINUTIVA A VÝZNAMOVÁ SPECIFIKACE

Podle slootovorné charakteristiky jde o deminutivum, ale nemáme ten nedeminutivní článek. Pak se také objevují deverbativní subst. na *-ek* (*řízek* od *řezat*).

Např. *jezek, krtek, hrdlička, papoušek, vodka, paprsek, špaček, čížek, článek, František, řádek, vzorek, dárek, kroužek, titulek, plátek, večerníček, prášek, večírek, vlček, pásek, zlomek, sklonek, šátek, proužek, řízek, zvonek, sáček, kočárek, řetízek, dvorek, párek, hlouček, štítek*.

VÝZNAMOVÁ SPECIFIKACE DVOJIC LIŠÍCÍCH SE TÉŽ PŘÍZNAKEM ROZDÍLNÉ VELIKOSTI

- Kalhoty – kalhotky, halena – halenka, sukně – suknice, košile – košilka, kabát – kabátek
- Lžíce – lžička, vidle – vidlice – vidlička

DEMINUTIVA I. A II. STUPNĚ

- **-eč-ek** (*dům – domek – domeček*)
- **-íč-ek** (*les – lesík – lesíček*)
- **-áč-ek** (*syn – synek – synáček*)

JMÉNA DOMÁCKÁ (HYPOKORISTIKA)

- Krácení vpředu (*August - Gusta, Bohuslav – Slávek*), vzadu (*Jindřich – Jindra, Magdalena - Magda*), vpředu i vzadu (*Antonín – Tona*)
- Používání mužských (středních) formantů pro ženská jména (*Evík, Leňas, Haňulátko*)
- Řada formantů kombinovaná se zkracováním

JMÉNA ZHRUBĚLÁ (PEJORATIVA) ZVELIČELÁ (AUGMENTATIVA)

- **-isk-o/-išt-ě** (*psisko, dubisko, vousisko, piviště*), **-izn-a** (*babizna, barabizna*)
- **-ák** (*panák, židák, dědák*) (pejorativní odstín mají rovněž varianty na **-ák** *Brňan/Brňák* – jména obyvatelská)
- **-our** (*kněžour*, popř. pejorativní *Němčour*)
- **-an-ec** (*kusanec*)

Oproti deminutivům výrazně chudší (může souviset právě s pragmatickým užíváním deminutiv pro vyjádření opačných skutečností).

PŘEDPONOVÉ MODIFIKACE

- **ne-** (negace: *ochota – neochota*)
- **pra-** (*pradědeček*)
- **spolu-** (*spolupráce*)
- Někdy nelze určit, zda je substantivum utvořeno od prefigovaného slovesa, nebo zda je tvořeno prefixací od deverbativního substantiva (*rozběh, výhra*)
- **vel(e)-** (*velmistr, veledílo*)
- **sou-** (*součást*)
- **pře-** (*přemíra*)

PŘEDPONOVÉ MODIFIKACE PŘEDLOŽKOVÉ

- **pod-** (*podtitul*)
- **nad-** (*nadprůměr*)
- **před-** (*předsíň*)
- **po-** (*povědomí*)
- **proti-** (*protihráč*)
- **bez-** (*bezvědomí*)
- **zá-** (*zástěna*)
- **pří-** (*příkrm*)

SUBSTANTIVA A DÉLKA V PREFIXU

- za stěnu - zástěna
- při krmi - příkrm
- vyskočit - výskok

PŘEDPONOVÉ MODIFIKACE S PŘEJATÝMI PŘEDPONAMI → HYBRIDA

- **pseudo-** (*pseudoumělec*), **arci-** (*arcibiskup*), **ultra-** (*ultralevičák*), **sub** (*subkomise*), **i-/in-/im-** (*ilegalita, invariant, import*), **super-** (*supierkvalita*), **meta** (*metakomunikace*), **anti-** (*antiklerikál*), **kontra** (*kontraindikace*), **kon-/kom-** (*konkurs, kompozice*), **a-** (*ateista*), **para-** (*parafráze*), **pre-** (*prehistorie*), **ex-** (*exprezident*), **pro-** (*proděkan*), **proto-** (*prototyp*), **dis-** (*disharmonie*), **dia-** (*dialekt*)
- Pozor na rozlišení významu **dis-** (*disproporce*) a **dys-** (*dysfunkce*)

NEGATIVA TANTUM

U některých slov jsme sice schopni vydělit **ne-** jako prefix, nicméně neexistuje slovo bez prefixu **ne-**, které by mělo opačný význam – **negativa tantum**.

Pokus se najít motivaci negativ tantum: *nezbeda, neřest, nemoc, neděle, nehoda, nenávisť, nevole, nesnáz, nebožtík, neduh, nešvar, nehoráznost, nepořízená, nestoudnost, nezdara, nevolník, nebožák, nešika*

Pokus se nahradit předponové modifikace předponovými modifikacemi přejatými: *podřízenost – subordinace, podsystém – subsystém, superobr – veleobr, supervizor – dohlizitel, pseudonym – přezdívka, pseudověda – pavěda, arcidílo – veledílo, kontradikce – protimluv, kontrašpionáž – protišpionáž, koncentrace – soustředění, komponenta – součást, ateista – bezbožec, export – vývoz, prototyp – předloha*

KATEGORIE TRANSPOZICE

- Pro tuto kategorii je typické: **mění se slovní druh**, nemění se zásadně význam (transpozice = **přenášení formy při zachování významu**) SYNTAX
- **Názvy vlastností** (*je hloupý – jeho hloupost, mírná matka – matčina mírnost*)
- **Názvy dějů** (*stojí vpravo – stání vpravo*)

NÁZVY VLASTNOSTÍ

- **-ost** (*hloupost, hrubost, krutost, moudrost*) – nejčastější
- **-ství/-ctví** (*lakomství, bohatství*)
- **-in-a** (*řezničina*)
- **-ot-a** (*němota*), **ob-a** (*zloba*), **-k-a** (*dálka*), **-d-a** (*pravda*), **-e** (*šíře*), **-o** (*běl*), **-o** (*blaho*)

- **-it-a (kvalita), -enc-e (rezistence), -eri-e (hysterie), -ismus (protestantismus), ur-a (profesura)**

TVOŘETE NÁZVY VLASTNOSTÍ NA -OST/-OB-A/OT-A A POROVNEJTE JEJICH VÝZNAM

- zlý - zlost - zloba
- starý – starost - staroba
- chudý – chudost – chudoba
- hluchý – hluchost – hluchota
- němý – němost – němota
- slepý – slepost – slepota
- drahý – drahost – drahoty

VYSVĚTLE MOTIVACI NÁSLEDUJÍCÍCH SLOV

pivo	švec	letadlo
zápas	legrace	rádlo
pistole	rentgen	spartakiáda
bahnice	koniklec	medvěd
volt	jarmark	

NEHRAĎTE CIZÍ SLOVA DOMÁCÍMI SYNONYMY A NAOPAK (VŠIMNĚTE SI PREFIXŮ)

kompozice	kolaborant	transport
export	kooperace	deportace
předehra	dovoz	odpůrce
obrana	přepis	protilátka

DESUBSTANTIVNÍ ADJEKTIVA - MUTACE

PŘEDMĚTNĚ VZTAHOVÁ ADJEKTIVA

ADJEKTIVA INDIVIDUÁLNĚ PŘIVLASTŇOVACÍ

- formanty
 - k maskulinům **-ův/-ov-a/-ov-o**
 - k femininům **-in/-in-a/-in-o**
- oboje smíšená flexe

ADJEKTIVA DRUHOVĚ PŘIVLASTŇOVACÍ

- **k názvům živých bytostí jako třídě** (např. otcovský)
 - velmi produktivní, formanty **-í/-sk-ý/-ck-ý**
 - *babí, bleší, lví, mužský, dámský, rolnický*
 - rozšířená varianta **-ovsk-ý**: *strýcovský, otcovský*
- **k názvům neživých věcí a pojmů**
 - produktivní formant **-ov-ý** (*dubový, vodový, chlebový, vlakový*)
 - méně produktivní **-n-ý** (*rostlinný, ovesný, vápenný*), **-n-í/-ovn-í** (*zbrojní, lodní, srdeční, bankovní*)
- **k názvům míst**
 - **-sk-ý/-ck-ý/-n-í** (*venkovský, zámecký, německý, státní*)
- **názvosloví anorganických sloučenin**
 - zvláštní skupina také názvosloví anorganických sloučenin, využito vztahových příponových formantů: **-n-ý, -nat-ý, -it-ý, -ičit-ý, -ečn-ý/-ičný, -ov-ý, -ist-ý, -ičel-ý** - umělá přípona

ÚKOLY

K uvedeným substantivům najděte přivlastňovací adjektiva:

Matka, teta, zákyně, král, proděkanka, Artemis, Zeus → matčin, tetin, zákynin, králův, proděkančin, Artemidin, Diův.

Roztřídte daná adjektiva se sufixem *-ovský* do jednotlivých kategorií (**druhově přivlastňovací x místní**).

Královský, židovský, venkovský, mistrovský, žižkovský, chomutovský, litvínovský, mnichovský, rodičovský, přerovský, klatovský, silvestrovský, mukařovský, prostějovský, strahovský, otcovský, domovský, sokolovský, havířovský, vdovský, slavkovský, trutnovský, turnovský, klukovský, krejčovský.

K následujícím názvům míst utvořte příslušná adjektiva.

Evropa, Košice, nebesa, zámek, Paříž, Poděbrady, Anglie, moře, Labe, Korea, Brandýs, Váh, Haag, Orient, Bilbao, Hnězdno, Krivoj Rog, Ohře → evropský, košický, nebeský, zámecký, pařížský, poděbradský, anglický, mořský, labský, korejský, brandýský, vážský, haagský, orientální, bilbajský, hnězdenský, krivorozský, oherský n. oheřský.

ADJEKTIVA S VÝZNAMEM PODOBNOSTI

- **produktivní formant**
 - **-ovit-ý** (*kašovitý, klišovitý*), využíváno v názvech botanických a zoologických (*violkovité, psovitě*)
- **omezeně produktivní**
 - **-at-ý** (*strakatý*), **-ovat-ý** (*klišovatý*), **-nat-ý** (*dřevnatý*), **-it-ý** (*dlanitý*), **-ist-ý** (*zlatistý*), **-ov-ý** (*lososový*)

ÚKOL

K uvedeným základům najděte adjektiva podobnosti, utvořte spojení.

Kočka – pohyb, tygr – vzhled, pes- druh, věnec – vzor, kliš – roztok, bůh – jídlo, zub – zeď, peklo – rámus, chlupy – knedlík.

ADJEKTIVA PODLE NÁPADNÉHO RYSU

- **rys vnější**
 - **-at-ý** (*bradatý, hlavatý*), varianty - **ovat-ý** (*pihovatý*), **-nat-ý** (*skalnatý*), **-av-ý** (*děravý*), **-iv-ý** (*červivý*), **-it-ý** (*blanitý*), **-ovit-ý** (*sukovitý*)
- **rys vnitřní** - z předložkových pádů se přibližuje transpozici
 - **-n-ý** (*něžný, ctnostný*), **-iv-ý** (*důvěřivý*)
 - z předložkových pádů **-ý** (*bezpracný*), **-n-ý** (*dočasný*), **-n-í** (*podzemní*), **-sk-ý** (*nadmořský*)

ÚKOL

Utvořte adjektiva vyjadřující nápadný vnější rys od následujících substantiv:

roh, piha, jed, chlup, hlas, krev, vráska, barva, věk, kost

K uvedeným základům najděte adjektiva podle nápadného rysu, utvořte spojení:

vous – muž, krev – rána, dřevo – papír, díra – nádoba, jíl – dno, osten – drát, trn – houští, vápno – půda

ADJEKTIVA LÁTKOVÁ

- neproduktivní formant **ený/ěný**, jsou velmi frekventovaná, cca 20 adjektiv - dřevěný, skleněný, měděný, hliněný, drátěný, vlněný, plátěný, bavlněný, proutěný, slaměný, olověný, kostěný, lněný, plstěný, kožený
- **-ov-ý** (*porcelánový, bronzový, sýrový*)

DEVERBÁLNÍ ADJEKTIVA - MUTACE

ADJEKTIVA PŘÍZNAČNÉ DĚJOVÉ VLASTNOSTI

- charakterizace děje
- **aktivní vlastnost** –
 - **-lý** (jen dokonavá slovesa), např. *zjemnělý, osmahlý, oteklý, zdechlý*
 - často základem slovesa znamenající změnu stavu
- **pasivní vlastnost**
 - **-ný** (*vzdálený, očarovaný*), **-tý** (*napjatý, nadutý < nadout se*) ke slovesům dokonavým

- o velmi produktivní formant ke slovesům nedokonavým **-n-ý** (*vařený, tištěný*), **-t-ý** (*bitý*)
- o málo průhledná slova *červený* < obarvený červem a *zelený* < obarvený „zelím“, rostlinnou šťávou

ADJEKTIVA ÚČELOVÁ

- znamená „určen k vykonávání činnosti označené fundujícím slovesem“ (*čistící* = procesuální, *čisticí* = účelové)
- produktivní formant **-c-í** (*bicí, tahací, hasicí*)
- další formanty **-ac-í** (*hnětací*), **-ic-í** (*žehlicí*), **-n-í** (*učební*), **-n-ý** (*bodný*), **-ov-ý** (*výběrový*)

ÚKOL

Vysvětlete rozdíl mezi následujícími dvojicemi adjektiv, užit je ve vhodném spojení a pokuste se vytvořit další dvojice.
čisticí/čisticí, leštící/leštící, honící/honící, hasící/hasící, balící/balící

ADJEKTIVA PASIVNÍCH MOŽNOSTÍ (SKLONU)

- znamená „je možné s nimi činit to, co vyjadřuje fundující sloveso“, např. *dělitelný* = lze dělit
- produktivní formant **-teln-ý** (*dělitelný, léčitelný, měřitelný, vychovatelný*), varianta **-iteln-ý** (*viditelný*)
- další formant **-n-ý** (*dojný, orný*)
- *citelný, slučitelný, poddajný, kujný (kout)*

ÚKOL

Utvořte adjektiva pasivní možnosti od daných sloves:

sloučit, hmatat, cítit, využít, měřit, kontrolovat, poddat se, být, slyšet, obchodovat, léčit, kout

ADJEKTIVA ŠIROCE DĚJOVÉ VZTAHOVÁ

- vágně definovaná
- nemají jasný významový příznak, široce vztahová
- ve většině případů mohou být fundujícími slovy jak slovesa, tak i dějová substantiva, určení fundujícího slova je problematické
- někdy nejsou samostatně vydělována
- **-n-ý** (*berný, branný, nápadný, netečný, záživný*), **-n-í** (*těžní, trestní, kupní, investiční- cizí*), **-ov-ý**, pojí se s dějovými jmény (*proudový, růstový, pohybový*)

DEADJEKTIVNÍ ADJEKTIVA - MUTACE

ADJEKTIVA KATEGORIE SLUČOVACÍ

poměrně hojně zastoupena

TYP HLUCHONĚMÝ

Omezeně produktivní, píše se dohromady - obě složky tvoří velmi těsnou významovou jednotu, (*sladkokyselý, písčitohlinitý*).

TYP OSTRAVSKO-KARVINSKÝ

Obě části mohou fungovat samostatně; produktivní, obě složky si uchovávají jistou významovou samostatnost, píšeme se spojovníkem (*rosicko-ostavská* (pánev), *zahradnicko-ovocnářský* (závod))

TYP ČESKO-NĚMECKÝ

Mezi složkami je vztah vzájemnosti; produktivní, od předchozího typu se liší tím, že mezi složkami je vztah vzájemnosti (*rusko-japonská válka* = válka mezi Ruskem a Japonskem, *česko-anglický slovník* = překlad mezi češtinou a angličtinou).

ADJEKTIVA ADPATOVANÁ Z CIZÍCH PŘÍDAVNÝCH JMEN

- slootovorná i mluvnická adaptace cizích adjektiv
- adjektiva od adjektiv
- především formant **-n-í** (*absurdní, apartní, stabilní, iluzorní, inteligentní*) – zařazuje ke vzoru jarní

- další formanty **-n-ý** (*abstraktný, moderný* – Masaryk, Šalda)
- dnes zcela zastaralý, objevuje se pouze u slova reálný
- **-ck-ý** (*analytický, nacionalistický*), **-ov-ý** (*kárový, hovor. fajnový, férový*)

DEADVERBIÁLNÍ ADJEKTIVA - MUTACE

Hranice s transpozicí není často viditelná, těsně spjata s kategorií transpozice, tvoří se **od příslovčí místa a času** (*zdejší, nyníjší*), **od spojení předložky a substantiva** (*zákeřný, dočasný*).

MODIFIKACE ADJEKTIV

STUPŇOVÁNÍ

NELZE STUPŇOVAT ADJEKTIVA:

- **významové důvody** –
 - která vyjadřují nějakou vlastnost, u níž už nelze vyjádřit jinou (vyšší) míru vlastnosti, ALE pokud užíváme adj. v rámci metaforického hodnocení, můžeme je stupňovat (mrtvější)
 - u relačních adjektiv s výjimkou metaforických užití je možnost stupňovat omezena (dřevěný, bavlněný, německý)
- **formální důvody** - subjektivně-posesivní adjektiva – forma je sice důležitá, ale nebrání nám tvořit tary 2. stupně, ale jsou to adjektiva relační, vyjadřují nějaký vztah → omezení významové; ale šlo by např. je víc mamincin než tatíneků (podobá se víc na maminku) – **opisná forma stupňování**
- když jdeme s hodnocením dolů, používáme opisnou formu (Petr je méně nadaný než jeho sestra)
- **nepravidelnosti:**
 - *sladký* → *sladší*, *hluboký* → *hlubší*, (pravidelně by se ší/ější připojovalo až za k); **supletivismus** (dobrý → lepší, zlý → horší)

Pleonasmus – nadbytečné vyjádření, např. neoptimálnější (optimální už je nejlepší), více sladší (kombinace dvou forem tvoření komparativu).

Elativ – užití komparativu v absolutním významu ne v komparativní konstrukci (starší muž je mladší než starý muž).

ADJ. NA -CÍ:

- tzn. účelová, procesuální, odvozená od zvířat skloňovaných podle vzoru kuře
- všechna jsou relační a dala by se stupňovat opisem (např. *více kryjící*)
- vkládá se -n-, pokud chceme stupňovat (*strhujícnější, vroucnější – vroucí x vroucný*) – souvisí to s koncem derivační řady (v čj existují sufixy, které se vyskytují výhradně na konci slova, tzn. ejší bude na konci, před něj se dá -n-)

ZESILUJÍCÍ VÝZNAM

- **Sufixy:** **-atý** (*malinkatý*), **-ánský** (*velikánský*), **-anánský** (*velikanánský*), **-atanánský** (*dlohatanánský*), **-itánský** (*hrozitánský*)
- **Prefixy:** **pra-** (*prabídný*), **pře-** (*překrásný*), **vele-** (*velevýznamný*)

ZESLABUJÍCÍ VÝZNAM

- **sufixy -avý** (*bělavý, modravý...*)
- **prefix + sufix ob + -lý** (*oblouhlý*), **po + lý** (*podlouhlý*), **při + lý** (*přihlouplý*), **na + lý** (*namodralý*)
- **negativa tantum** (prefixy **ne-**, **bez-**, kdy nemáme adj. bez těchto prefixů) a **adjektiva vyjadřující absenci vlastnosti** – např. *nebohý, nerudný, nemluvný, nestoudný, nedůtklivý, nezvedný, nedočkavý, netýkavý, bezcitný, bezdětný, bezmyšlenkovitý, bezzubý, bezduchý, bezpečný, bezúročný, bezostyšný*

CITOVĚ ZABARVENÝ, DEMINUTIVNÍ, MAZILVÝ VÝZNAM

Sufixy **-ičk-ý** (*maličký*), **-ink-ý** (*malinký*), **oučký** (*tenoučký*), **-ounek-ý** (*slabounký*), **-oulink-ý** (*slaboulinký*) – všude je **-k** a pak **-ý**

TRANSPOZICE

nějaké slovo se pomocí slovtvorných prostředků zařazuje do jiných slovtvorných kategorií

TVOŘENÍ ADJEKTIV OD ADVERBIÍ

- **-e/ější** - *zde* → *zdejší*, *vedle* → *vedlejší*, *vně* → *vnější* (formálně vypadá jako komparativ – 2. stupeň)
- adverbia jsou vázána primárně na sloveso nebo na adj./adv. – fce příslovečného určení, při transpozici pak adjektiva ale mohou stát ve fci shodného přívlastku, což adv. nemůže
- **-ní** (*dnešní*, *tamní*, *okolní*)
- **-ský** (*loňský*)
- *dnes* a *letos*, **-s** je postponované zájmeno (dne toho, léta toho)

ADJEKTIVIZACE SLOVESNÝCH TVARŮ

- velmi produktivní
- od **přechodníku přítomného nedokonavých sloves** (*nesoucí*, *hrající*, *zpívající*)
 - dědí valenční rámec původního slovesa, ale není to úplně obligatorní, souvisí to s postupným významovým osamostatňováním adjektiv
 - tato adjektiva se někdy dezaktualizují → *dlouhohrající deska* – označuje typ, adj. nefunguje už ve významu slovesa, ale v jiném přeneseném významu, s čímž může souviset i možnost stupňování (*strhující film*) – *rozhodující* (závažný), *vynikající* (výborný), *budoucí* (příští), role: *cestující*
- od **přechodníku minulého dokonavých sloves**, zachovávají opět valenční rámec (*napsavší*, *roztrhavší*)
- z **pasivních přičestí** - tvary pas. přičesti se používají v opisném pasivu, které tvoří jen slovesa předmětová a také po sponě, např. *přenesený*, *ukrytý*, *zabitý*
- z **l-ových přičestí** – tady může jít mimo transpozici i o mutaci (označení např. výsledku děje), např. *opilý*, *uschlý*, *opuchlý*

ZVLASTNOSTNĚNÍ DĚJE (PARTICIPIUM/PŘECHODNÍK – ADJEKTIVUM)

- **Zachování vazby fundujícího slovesa** (*smíšená se zbytky šlehačky* – *smísit se zbytky šlehačky*, *opilý pivem* – *opít se pivem*, *opilý jako Švéd* – *opít se jako Švéd*, *odvolaný ředitelem* – *být odvolán ředitelem*)
- **Podržení reflexivního se/si** (*lesknoucí se zrcadlo*, *pohybující se bod*, *poděkovavší se král*, *opozdivší se četník*)

OTÁZKY

Která z následujících zakončení mohou mít adjektiva účelová a která procesuální? Která zakončení mohou mít deverbativa a která mít nemohou?

- **ací, ocí, ýcí** – nebude u deverbativ (nevyskytují se kmenotvorné přípony nebo kořenové samohl.)
- **ící, oucí** – procesuální
- **áci** – je to od kmene minulého (l-ového přičestí), dochází tam pravidelně ke krácení, zůstává to pouze u *zdát*, *stát*, *bát* (ale účelové adj. je pak *stojací*)

Na které kombinace může končit lemma adjektivizovaného přechodníku minulého?

- nemohou být se samohláskou před **-ší**

SLOVESA

TVOŘENÍ SLOVES V ČEŠTINĚ

- základním slovtvorným způsobem je **prefixace** (odvozování)
- jako **sufixy** v podstatě fungují kmenotvorné přípony (odvozování)
- **skládáním** – okrajově (*zadostiučinit*, *zlořečit*, *svatořečit*, *dobrořečit* – podle cizích lat./něm. vzorů)

- **sousloví** (Ize těžko určit míru těsnosti spojení a tudíž hranici mezi slovesným souslovím a volným spojením), např. *brát v úvahu, mít na zřeteli*
- s některými slovesnými třídami se spojují určité významy

SUFFIXACE

- fakticky kmenotvorné přípony fungují jako sufixy
- II. tiskne (**ne/nou**) (*hrknout*)
- III. kupuje (**uje/ova**) (*programovat*)
- IV. prosí (**í/i**) (*cenit*)
- IV. trpí (**í/e/ě**) (*škaradět*)
- IV. sází (**í/e/ě**) (deverb. *překážet*)
- V. dělá (**á/a**) (*ťapat*)
- dost obsazená je IV. třída ve všech vzorech

PREFIXACE

- kompletní inventář domácích sufixů, mohou vyjadřovat nějaké významy, např. prostorové, časové vztahy: **do-**, **na-**, **nad(e)-**, **o-**, **ob(e)-**, **od(e)-**, **po-**, **pod(e)-**, **pro-**, **pře-**, **před(e)-**, **při-**, **roz(e)-**, **s(e)-**, **u-**, **v(e)**, **vy-**, **vz(e)-**, **z(e)-**, **za-**,
- **ne-**; negace může někdy souviset se změnou vidu (běž tam → nechod tam)
- cizí prefixy: **ab(s)-** (*absorbovat*), **a(d)-** (*adoptovat, adaptovat*), **de(z)-** (*deformovat, dezinterpretovat*), **di(s)-** (*diferovat, disimilovat*), **e(x)-** (*emigrovat, exportovat*), **i(n)-/im-** (*implikovat, imigrovat*), **ko(n)-/kom-** (*konferovat, komponovat*), **pre-** (*presuponovat*), **re-** (*regenerovat*), **su(b)-/sus** (*subordinovat, subskribovat*), **trans-** (*transponovat*)

MUTACE (TRANSPOZICE)

REFLEXIVIZACE

- přidání se/si - pouze u sloves – kombinace 2 samostatných morfémů ve víceslovné pojmenování
- mění se někdy i význam slovesa - *hrát* → *hrát si* obsahuje nějakou významovou podobnost ALE *dostat* → *dostat se* – významy jsou dost vzdálené (změna vztahu x změna místa)
- Někdy se kombinuje s prefixací (**na- + se**, **po- + se**)
- problémem pro formální popis je také **reflexivní pasivum** (*se staví*)
- **reciprocita** – milovat se

SLOVESA TVOŘENÁ ZE SUBSTANTIV

Tvoří se od jmen osob (*přítelíčkovat*), věcí (*kosit*), pojmenování s okolnostním významem, času, místa, způsobu. Vyjadřují:

- **existenci** (být někým) **nebo funkci** (*panovat, sloužit*)
- **faktitivnost** - dělat to, co vyjadřuje základové substantivum (*sportovat, škodit*)
- **posese** - mít to, co vyjadřuje základové substantivum (*věřit, vonět*)
- **význam úzu** – používat to, co vyjadřuje základové substantivum (*telefonovat, zvonit*)
- **význam donace** – „opatrovat co/koho tím, co vyjadřuje základové substantivum (*cukrovat, solit*)
- **stát se kým** (nositelem vlastnosti, kterou má substantivum) - tady vidíme, že „se“ může být spolufornantem pro vytváření sloves
 - **-i** (*bratřit se, kašpařit, kohoutit se, opičit se*);
 - **-ovat** (*bratříčkovat se, přítelíčkovat se*)
- slovesa vyjadřující **činnost na základě substance**, která je jejím předmětem
 - vytvářený předmět: **učinít kým/čím** (**-ova** *programovat, -i* *čtvrtit, -ni* *zpopelnit*)
 - **zasažený/zasahovaný předmět** (**-ov** *listovat, -i* *ručit*)
 - **vytvářet něco** – opatrovat, pokrývat, plnit (**-ova** *čárkovat, lakovat, -i* *solit, oplotit, -ni* *zatravnit, zalesnit, -a* *látat, poutat*)
 - **zbavit/zbavovat koho/čeho** – *odpeckovat, vyčlenit, rozuzlit*

- **tvoření sloves na základě prostředku činnosti** (užívat věci vyjádřené substantivem při určité činnosti jako jejího prostředku: **-ova** *cévkovat, drátkovat, -i* *kosit, zvonit, věnčit, -ě/-e* *rozumět*)
- slovesa motivovaná **substantivy vyjadřujícími různé okolnosti děje**
 - místo (**-ova** *stolovat, -i* *hnízdit*)
 - směr (**-ova** *pytlovat, -i* *nalodit*)
 - čas děje (**-ova** *nocovat, ponocovat, letovat, zimovat*)

SLOVESA TVOŘENÁ Z ADJEKTIV

- **inchoativa** (inchoare – začínat) – stávat se takovým, jak vyjadřuje základové adjektivum (*šedivět, blednout, červenat*)
- **faktitivní/účinná** – většinou podle vzoru prosit, učinit takovým, jak vyjadřuje základové adjektivum (*čistit, černit, bílit*)
- není jednota, zda řadit do kat. transpoziciční nebo mutační – stávat se nějakým (*modrat*), činit nějakým (*modřit*)

SLOVESA ZE SLOVES

Kauzativa - působit nebo způsobit, aby se uskutečnil děj vyjádřený základovým slovesem; úzce souvisí se třídou faktitiv (modifikace). Třída stará zajímavá hláskovými alternacemi: *vařit<vrít, mořit <mřít, točit <téci, trápit <trpět, položit <ležet, postavit <stát, posadit <sedět, pověsit <viset, napojit <pít*.

ANALYZUJTE DESUBST. SLOVESA

Kralovat, hostova, trampovat, věznit, sočit, koketovat, zvlčet, šaškovat - zákl. slovem je název osoby/zvířete, většinou se používá v souvislosti s člověkem a **vlastnostmi připisovanými člověku**.

Kralovat, hostovat – **mít funkci někoho**.

Zvlčet, šaškovat, koketovat – **chovat se jako někdo**.

Věznit – **činit někoho někým**.

Veslovat, kosit – **prostředek**.

Číslovat, lakovat, radit, budovat – **donace**.

K ZÁKLADOVÝM SUBSTANTIVŮM UTVOŘTE FAKTITIVA

tělo – vtělit, slza – slzet, jméno – jmenovat

TVOŘENÍ SLOVES ZE SLOVES – MODIFIKACE

- u slovesa psát máme řadu **prefixů**, které nějak modifikují význam slova (prefixace vidová a lexikální – akcionstart)
- **sufixace** (vidová a iterativa)
- perfektivizace
- imperpektivizace
- tvoření sloves násobených (iterativa)
- modifikace druhu slovesného děje (Aktionsart)

VID

- dokonavost i nedokonavost se vyjadřují jak předponami, tak příponami, **nedokonavé** (imp.) *sedět* → **dokonavá** (perf.) *sednout, vysedět*
- **násobenost** – nenásobená a násobená, např. *sedat*. Násobená jsou opakovací (**frekventativa**), např. *sedívat* a podílná (**distributiva**), např. *posedět si*

MODIFIKACE DRUHŮ SLOVESNÉHO DĚJE (AKTIONSART)

- **místní směřování** (*přinést, donést, vynést*)
- **časové** - fázovost slovesného děje
 - počáteční fáze – ingresivní slovesa *rozplakat se, vzplanout, vyběhnout*
 - konečná fáze – finitní slovesa – *odkvést, docvičit, doběhnout*
 - terminativní/omezovací slovesa – *posedět si, zatančit si, nadělat se, proběhnout se*
- **způsobové** – způsob provedení slovesného děje – *odpřednášet odcvičit, napsat, udělat, překouřit, prohospodařit*

- **měrové** - míra děje
 - míru slovesného děje – (*přečíst, přestát*)
 - malá míra děje – *poblednout, naříznout, povařit, omočit, podvrtnout, ukousnout, poposadit se*
 - velká míra děje – *nadělat se, nachodit se, poležet si, vytancovat se, zaježdit si, zaplavat si*
 - míra děje lze vyjádřit analyticky (*Petr pracuje více než Pavel*) i synteticky – často prefix popo- (*popoběhnout, popoletět*), sdružený afix prefix na- + reflexivizace (*nasedět se, napracovat se*)
- **rozměr děje**
 - okamžitá (momentální) slovesa – např. *sednout*;
 - děj probíhá v jednom určitém okamžiku, můžeme sl. nemomentální převést pomocí přiřazení ke vzoru tisknout (to click → *kliknout*)
 - většina momentálních sl. patří k tisknout, např. *ječet – jeknout, vřeštět – vířsknout, couvat – couvnout, rýpat – rýpnout, vrhat – vrhnout, vzrat – vrznout* (IV./V. tř.(I.tř.) – II. tř. **-nout**)
 - trvací (durativní) – trvání děje, např. *sedět*
- **zdrobnělost a úsilnost**
 - **slova zdrobnělá** (deminutiva): **-it-a** (*cupitat*), **-k-a** (*capkat*), **-ink-a** (*spinkat*), **-ičk-a** (*ťapičkat*), **-in-ink-a** (*hajininkat*).
 - **slova úsilná** (intenziva): **-t-a** (*breptat, jektat*), **-et-a** (*třepetat*), **-ot-a** (*mihotat se*), **-t-ě** (*chraptět*), **-t-i** (*soptit*), **-on-i** (*žebroit*)
- **účinnost** – kauzativa (účinná) – způsobit něco (*posadit*)
- **snahovost** – deziderativní (snahová) - to, k čemu směřujeme (*kupovat* – za primární považujeme koupit odvozené z německého kaufen)

ITERATIVA (OPĚTOVACÍ)

- nejvýraznější slovotvorná skupina sloves
- pravidelně se objevují dvojice sloves, kdy jeden vyjadřuje děj probíhající opětovaně
- roste počet sloves patřících ke vzoru *kupovat*, tímto sl. vstupují do tohoto slovotvorného modelu
- **I. → IV. tř. alternance** vybrat → vybírat hnát → honívat
zaprat → zapírat (přidává se navíc sufix)
odrat → odírat
(změny kořenových samohl.)
 - *nést- nosit, vést – vodit, jít – chodit, hnát – honit, lézt – ložit, vézt – vodit, (mřít – mořit)*
- **III. → V. tř.**
 - kromě konverze se přidává sufix **-v-**, protože slovesa podle krýt mají otevřený kořen, tudíž přidáním kmenotvorné přípony V. tř. **-á-** bychom dostali 2 samohlásky
 - stejnou roli hraje **-j-** u *opít* → *opíjet se, zabít* → *zabíjet*.
 - **-j-** a **-v-** fungují při derivaci od těchto sloves *krýt* → *pokrývka, být* → *boj, krýt* → *krytka, smát se* → *smích* – nejde o žádné kmenotvorné přípony, který kons. se vyskytuje, na to pravidlo není, stará záležitost (*opít* → *opíjet se, pít* → *pivo*)
 - *pokrýt* – *pokrývat, vysát* – *vysávat, prohrát* – *prohrávat, vyrýt* – *vyrývat, usmát se* – *usmívat se, zalít* – *zalívat, umýt* – *umývat, zachvět se* – *zachvívat se*
- **prosit/trpět (sázet) >kupovat**
 - *obalit* – *obalovat, koupit* – *kupovat, odhalit* – *odhalovat, rozdělit/ rozdílet* – *rozdělovat*
 - *vyprávět* – *vypravovat, uprosit* – *uprošovat, umocnit* – *umocňovat, zahladit* – *zahlazovat, slíbit* – *slibovat, prosadit* – *prosazovat, udržet* – *udržovat, zvažít* – *zvažovat*
- **V./I. tř. dělat/mazat – III. tř. kupovat** (*okousat* – *okusovat, požádat, požadovat, zakázat* – *zakazovat*)
- **II. tř. tisknout – III. tř. kupovat** (*napřáhnout* – *napřahovat*)

- **I. tř. – V. tř. dělat** (*vylézt – vylézat, zamést – zametat, vybrat – vybírat, zaprat – zapírat, prodrat – prodírat, ustlat – ustýlat, hnát – honívat, zatéct – zatékat, propéct – propékat, umlít – umílat, potřit – potírat, umřit – umírat*)
- **II. tř. – V. tř. dělat** (*vzpomnět – vzpomínat, usnout – usínat, sepnout – spínat, začít – začínat, ocitnout se – ocítat se, dotknout – dotýkat, uschnout – usychat, vymknout – vymykat*)
- **prosít – sázet**
 - *ztratit se – ztrácet se, opustit – opouštět, sjezdit – sjíždět, zarazit – zarážet*

FREKVENTATIVA

- vyjadřují opakování sufixy, nejčastěji **-ívat, -ávat**, patří pak k V. tř., lze vytvořit téměř od každého slovesa → dělat je velmi produktivní vzor, podobně jako kupovat
- rozvinutý a poměrně pravidelný způsob tvoření;
- mode je sice produktivní, ale v úzu se reálně užívá jen málo sloves
- *hrát* → *hrávat* v závorce, jde o přechod od III. třídy, -v- je spíše konsonantická výplň
- sufix **-nout** roste produktivita vzoru tisknout
- **V. tř. dělat/ IV. tř. prosit, trpět, sázet/ -ávat, -ívat**
 - *dělat – dělávat, honit – honívat, bílit – bílívat, trpět – trpívat, sázet – sázívat, nosit – nosívat, vodit – vodívat, chodit, chodívat, hrát – hrávat*

DEMINUTIVA

- většinou mají výrazný k-ový sufix
- *cupat – cupkat, tlapat – tlapkat, spát – spínkat, hajat – hajínkat*

INTENZIVNÍ SLOVESA

- výrazné kořenové alternace, čoudit → čadit
- n-ový sufix – žádat → žadonit
- sloves není zase tolik, abychom mohli predikovat něco o tom, jak daný model funguje
- *čoudit – čadit, čmárat – čárat, čmuchat – čuchat, šplíchat – šplouchat*
- *žádat – žadonit, žebrat – žebronit, bouřit – burácet*

KAUZATIVA

- činit, aby se stal děj základového slovesa, např. *vřít* → *vařit*
- kořenová samohláska **o – o, a, u**: *mřít – mořit, vřít – vařit, bdít – budít*
- kořenová samohláska **e – o, a**: *téci – točit, ležet – položit, sedět – posadit*
- kořenová samohláska **i – ě, oj**: *viset – pověsit, pít – napojit*

KATEGORIE REPRODUKČNÍ

- slovesa tvořená z oslovovacích zájmen: **-k-a** (*tykat, vykat, onkat, oníkat*)
- slovesa tvořená z oslovení
 - **-ova** (*pánovat, pánkovat, pantátovat, vašnostovat, zlatíčkovat, tatíčkovat*)
 - **-i** (*blahorodit se*)
- slovesa tvořená z ustrnulých substantiv citoslovečné povahy
 - **-ova** (*dáblovat, bohovat, hergotovat, krucifixovat*)
 - **-i** (*dušit se*)
- slovesa tvořená z pozdravů, písni, hesel
 - **-ova** (*hajlovat, nazdarovat, kdedomovat*)
 - **-i** (*hejslovanit*)
- slovesa tvořená z citoslovcí
 - **-k-a** (*halekat, božekat*)

- **-ě/-e** (*crčet, kňučet*)
- **-i** (*bulit*)
- Často není citoslovce doloženo

TRANSPOZICE

- slovesa z adjektiv
- slovesa ze substantiv

SLOVESA Z ADJEKTIV

- **stavová** (být nějaký spona + adjektivum)
- **samovolná změna stavu** (stávat se nějakým stát/stávat se + adjektivum)
 - **-nou** (*blbnout, blednout, tloustnout*)
 - **-ě/-e** (*děravět, rezavět*)
 - **-a** (*černat, bělat, modrat*)
 - **-i + se** (*křivit se, lepšit se, horšit se*)

SLOVESA ZE SUBSTANTIV

- slovesa ze substantiv vyjadřujících podnět pro činnost nebo stav, z něhož činnost vzchází
 - *-i* (*kuchařit, zedničit, truhlařit*)
 - *-ovat* (*vojákovat, soudcovat, poslancovat*)
- slovesa vyjadřující změnu stavu (podnětu) – stát se kým/čím
 - *-i (+ se)* (*bláznit, zbláznit se, přátelit se*)
 - *-ě/-e* (*ovdovět, zkamenět*)
- slovesa vyjadřující projevení nebo provádění (od jmen dějových) – provádět/dávat najevo koho/co
 - *-i* (*lítostit, žalostit*)
 - *-ě/-e* (*slzet, želet*)
 - *-a* (*dýmat*)
 - *-ova* (*besedovat, bojovat*)
- slovesa neosobní vyjadřující, že nastává nebo trvá jev (atmosferické jevy)
 - *-i/-í (+ se)* (*dnít se, tmít se, šřit se, sněžit, mlžit, mžít*)

SLOVESA STAVOVÁ (BÝT NĚJAKÝ SPONA+ADJEKTIVUM)

- *-ě/-e* (*hladovět, churavět, smutnět*)
- *-i* (*lačnit, divočít, tesknit, smutnit*)
- *-a* (*chutnat*)
- *-ě/e + se* (*temnět se*)
- *-i + se* (*klikatit se*)
- *-a + se* (*bělat se modrat se, černat se*)

ZDOKONAVOVÁNÍ PROSTÝCH SLOVES NEDOKONAVÝCH

- čistě perfektivizační předpony
- předpony s odstínem okamžitosti slovesného děje + -nou

IMPERFEKTIVIZACE SLOVES DOKONAVÝCH – PROSTÝCH I PŘEDPONOVIČNÝCH DRUHOTNÁ IMPERFEKTIVA

- *-va* (*vydělávat, pohřbívat, dobývat*)
- *-ávat* (*vypadávat*)
- *-ívat* (*omdlívat*)
- *-ova* (*rozbalovat, dodržovat, dokazovat, kupovat, pokuřovat*)
- *-a* (*rozkvétat, umírat, domlouvat*)
- *-ě/-e* (*zahánět, házet, rozvádět*)

TVOŘENÍ SLOVES NÁSOBENÝCH (ITERATIVA) PROSTÁ NÁSOBENOST/PODÍLNOST (DISTRIBUTIVA)

- *-v-a* (*čekávat, loučívát se, hledívat*)
- *-a* (*vídat, čítat, jídat*)
- *-ě/-e* (*máčet, vláčet, pájet*)
- *-i* (*nosit, jezdit*)
- (*polámat, pokácet, poplatit, svozit, skoupit, zutínat, zohýbat, zprevracet, ...*)

TVOŘENÍ PŘÍSLOVCÍ

TRANSPOZICE

PŘÍSLOVCE ODVOZENÁ OD PŘÍDAVNÝCH JMEN

- **-e/-ě** (*chytře, hloupě*)
- **-o** (*daleko, blízko*)
- **-y** (*hezky*)
- **-ky** (*bosky*)
- paradigmatické tvoření (omezený inventář formantů)
- funkční změna (slovní druh adverbium)

PŘÍSLOVCE ODVOZENÁ OD ZÁJMEN (ZÁJMENNÁ PŘÍSLOVCE)

- **místa**: **-de** (*zde, onde, jinde, kde*), **-am/-em** (*tam, jinam, onam, kam, sem*), **-ude** (*všude*), **-ady** (*tady, kady*), **prefix + -ud** (*odtud, pokud, dotud*), **-udy** (*kudy, tudy, všudy*)
- **času**: **-dy** (*kdy, jindy, vždy, ondy*), **prefix + -ad/ -avad** (*pokad, dokavad*), **prefix + -ud** (*pokud, dokud*)
- **způsobu a míry**: **-ak, -olik** (*jak, tak, onak, kolik, tolik*)

PŘÍSLOVCE VZNIKLÁ Z PÁDŮ JMEN

- **prosté pády** (*kvapem, honem, časem*)
- **předložkové pády** (*bezpochyby, dohromady, okolo, kvůli, nahoru, docela, načisto*)
- ADVERBIALIZACE – ukončená – vznik pravopisné spřežky

PŘÍSLOVCE ODVOZENÁ OD SLOVES

- **-mo** (*letmo, ležmo, zkusmo*)
- **-ky** (*mlčky, plačky*)
- **-í** (*kradí*)
- **prefix + -í** (*potají*)
- **ustrnulé slovesné zvl. přechodníkové konstrukce** (*vsedě, vleže, stoje, jářku, arciže, vůčhledně, jakbysmet, jaksepatří*)

MODIFIKACE

VYJADŘOVÁNÍ STUPNĚ

- **-e-ji/-ě-ji** (*mileji, krásněji*)
- **-e-ji/-ě-ji/0** (*nížeji, níž, hlouběji, hloub*)
- **-e/-ě/-0** (*blíže, blíž, výše, výš*)
- **nepravidelné** – *dobře – lépe, líp, málo – méně, míň*

DEMINUCE A CITOVĚ ZABARVENÁ MODIFIKACE

• -ičce (<i>chudičce</i>)	• -oučko (<i>maloučko</i>)
• -oučce (<i>droboučce</i>)	• -ounku (<i>pomalounku</i>)
• -ince (<i>malince</i>)	• -čky (<i>vždycičky</i>)
• -ounce (<i>drbounce</i>)	• -inky (<i>brzinky</i>)
• -ičko (<i>maličko</i>)	

FORMANTY ZVÝRAZŇUJÍCÍ (AUGMENTACE)

• -ky (<i>zpátky</i>)	• -ka (<i>hnedka</i>)

- **-hle/-le** (*takhle, hnedle*)
- **-to** (*takto*)
- **-že** (*takže*)
- **-krát** (*mnohdykrát*)
- **pra-** (*prabídně*)
- **pře-** (*překrásně*)

FORMANTY ZESLABUJÍCÍ

- **po-** (*poblíž*)
- **opo-** (*opodál*)
- **ne-** (*nejen, netoliko, nemnoho*)

FORMANTY OBMĚŇUJÍCÍ PŘEDLOŽKOVÉ VÝZNAMY

- **do-** (*dosud*)
- **na-** (*navždy*)
- **od-** (*odevždy*)
- **po-** (*potud*)
- **před-** (*předloni*)
- **přes-** (*přespříště*)
- **za-** (*zavčas*)

MUTACE

U adverbíí se tato kategorie uplatňuje jen **druhotně** (přehodnocením prostých nebo předložkových pádů jmen) *letem, světem, honem, časem, kvapem, narychlo, načisto, doslova, nahrubo*. Dále *typy koňmo, vozmo letmo, zkusmo, kradmo* (od substantiv i sloves) popř. adverbia od sloves typu *plačky, mlčky, vsedě, vleže*.